

SAGT OCH SKRIVET

En antologi från Skaraborgs Akademi

SAGT OCH SKRIVET

En antologi från Skaraborgs Akademi

Karl-Erik Tysk (red.)

Boken är tryckt med bidrag från *Grevillis fond*

Skaraborgs Akademi
Sekreterare: Karl-Erik Tysk
karlerik.tysk@gmail.com
Hemsida: <https://skaraborgsakademi.se>

© Författarna och Skaraborgs Akademi
Omslagsbild: Jimmy Axén; *Aritmetiken på Mars*
Tryckt av Nya Skaraborgs Tryckeri AB, Skövde 2025
ISBN 978-91-987318-4-2

SAGT OCH SKRIVET

Denna antologi från Skaraborgs akademi tillägnas minnet av vår förste Hedersskaraborgare, Sixten *Bengtsson*, "*Västgöta-Bengtsson*", född den 12 augusti 1908 i Skövde, död där den 5 november 2000. Han fick utmärkelsen för 1998 men priset utdelades i Varnhems klosterkyrka lördagen den 27 december 1999.

Det rådde ingen som helst tvekan om att Sixten var den som först skulle komma ifråga, när Akademin, på förslag av Sören Holmberg, ville hedra människor som betytt mycket för Skaraborg. Det är med stolthet vi kan tänka tillbaka på detta val som kom att följas av ett otal andra.

Vår antologi innehåller skrivna ord men titeln påminner om det sagda. Sixten skrev många böcker, men han var, kanske ännu mera, en det levande ordets man (*homo vivae vocis*), en dess mästare. Generationer av människor, inte

minst unga värnpliktiga, har fått höra honom berätta om Västergötland och i synnerhet om Skaraborg, dess historia och dess originella människor.

På en lika karaktäristisk som vårdad västgötska kunde han levandegöra en kultur som till synes var på väg att försvinna.

Han kunde framställa människor som han intervjuat, utan att de själva längre behövde vara närvarande. Han lyckades med ord göra dem så levande, att man knappast märkte att det var han som alldeles ensam gav deras närvaro gestalt.

Det sagda går sällan att återge i skrift. Det är i någon mening oöversättligt. Därför bör den som önskar lära känna Sixten Bengtson lyssna på de inspelningar som gjorts. Men också där går någonting förlorat, det som kunde upplevas så länge han levde av den som fått förmånen att se och lyssna.

Karl-Erik Tysk

INNEHÅLL

Förord	9
Carl Henrik Ohlsson	
Tésagt gäller	11
Sören Häggroth	
Sista brevet från Connecticut	25
Marianne Ahrne	
Ont i språksinnet	41
Anja Praesto	
Kärleksord över Atlanten	51
Helena Stålnert	
Roligt sagt – på skaraborgska	57
Sören Holmberg	
Axewalds slott	63
Barbro Lennéer Axelsson	
Kommunikation i konflikt	75
Jan Mårtenson	
Mytomanen Johnny Bode	91
Bengt Knutsson	
Med ärkebiskopen till patriarken	103
Per Bergström	
Den försmådde uppfinnaren från Töreboda	129
Åsa Brandt	
Göta kanal och mer därtill	143
Karl-Erik Tysk	
De fyra första breven och det sista	151
Hedersskaraborgare 2025	165

FÖRORD

Den skaraborgska världen sträcker sig långt över sina gränser, såväl i rum som tid. Den når ända till Amerika i väster och Konstantinopel i öster, om vi ser till denna antologis artiklar. Från det avlägsna 1200-talet in i 2000-talets konfliktfyllda sammanhang.

Carl Henrik Ohlsson fick som avskedsgåva ett bestående minne i form av en pillerburk med prydligt inkapslade bevingade ord, något som han spinner vidare på i sitt bidrag till denna antologi.

Sören Häggroth berättar om sin mormors bror Axel som flyttade till Amerika och hade hoppats kunna återvända till Sverige och köpa sig ett hus att bo i på ålderdomen. Men sjukdomen kom i vägen och ett brev från Connecticut blev det sista.

Det smärta Marianne Ahrne, när hon ser hur svenskan misshandlas även av dem som borde veta bättre och gärna dagligen uttrycker sig i skrift. Man önskar att många skulle vilja lära sig av hennes språkliga fingertoppskänsla, som har varit en välsignelse för vår Akademi.

Ett brev från en fabriksarbeterska i Tidaholm korsar Atlanten, när en främmandes hjärta och förändrar två människors liv. Att Anja Praesto dessutom lyckas få in en tändsticksfabriks historia på några få sidor är en prestation.

För att få en lite mer kompetent analys av sin tes att västgötskan i allmänhet och skaraborgskan i synnerhet uppfattas som rolig har Helena Stålnert vänt sig till två experter i bekantskapskretsen.

Ett slott som hade sin storhetstid under slutet av 1300-talet men aldrig blivit utgrävt, ett av Svea rikets starkaste försvarskomplex, är föremål för en mycket initierad artikel av Sören Holmberg.

Barbro Lennéer Axelson ger oss en mera saklig inblick i konflikternas svårgenomträngliga värld och dessutom förmedlar hon många råd hur vi ska hantera dem.

En av Falköpings mera kända eller kanske ökända profiler var den fascinerande Johnny Bode, vars minst sagt dramatiska liv växer fram, när Jan Mårtenson tecknar bilden av honom.

En livfull skildring av ärkebiskop KG Hammars besök hos den ekumeniske patriarken i Konstantinopel ger oss Bengt Knutsson.

Att den förste brevbombaren kom från Töreboda får vi lära oss av Per Bergström.

Åsa Brandt gör en välformulerad resumé över sitt innehållsrika liv från skolåldern fram till ålderdomen, där hennes framgångsrika, konstnärliga liv intar en framskjuten plats.

Fem brev av Johan Henric Kellgren, fyra från ungdomen och ett från tiden strax före hans död presenteras av redaktören. När man läst det sista förvånas man kanske inte över att diktaren kunde dö lugn.

Redaktören

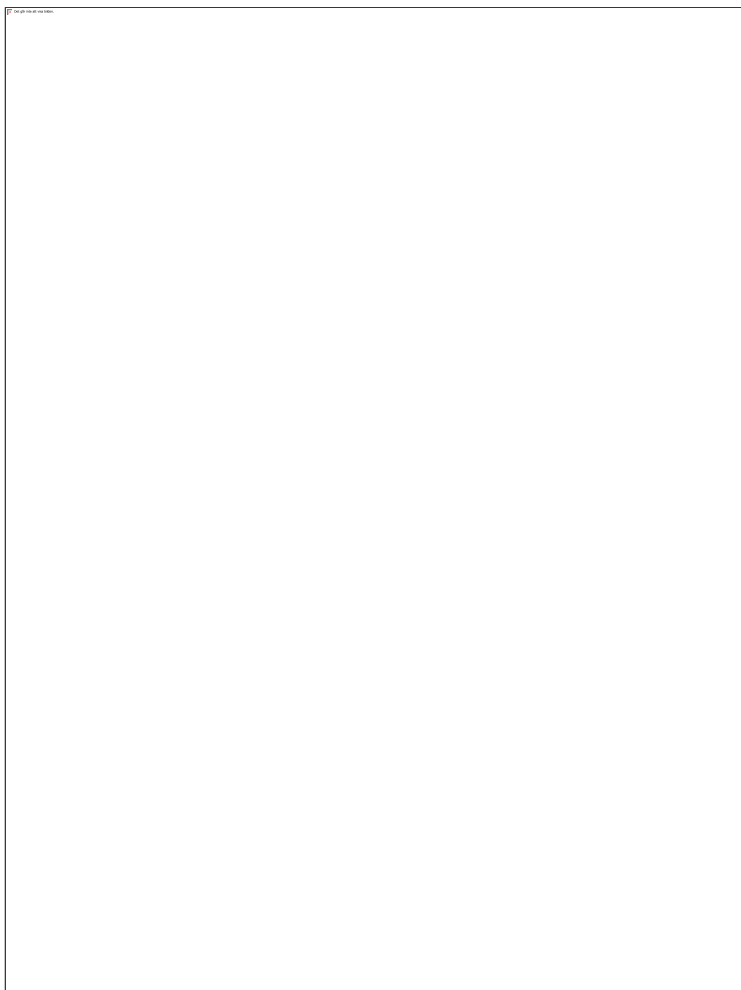
CARL HENRIK OHLSSON

TÉSAGT GÄLLER

För tio år sedan slutade jag som vd på Länsförsäkringar Skaraborg och övergick till senior verksamhet. Vid avtackningen uppvaktade personalklubben på Länsförsäkringar Skaraborg med ett finstämt tal om att det ord som mest personifierar mig är omtanke. Detta gladdde mig mycket, eftersom omtanken är den bästa tanken. Dessutom gav de mig ett bestående minne i form av en pillerburk med prydligt inkapslade bevingade ord, som jag använt i min livsgärning. Rekommendationen var att ta fram ett ordspråk i månaden för att inte få abstinensbesvär från vår utvecklande tid tillsammans på arbetsplatsen. Burken som visas nedan på bild, har stått orörd i bokhyllan på mitt hemmakontor sedan dess. Under några regnvädersdagar i somras blev jag nyfiken och öppnade och läste med stor glädje och nostalgi alla dessa skaraborgska uttryck och ordspråk. Ju äldre man blir desto större anledning att medan man fortfarande kommer ihåg dem sätta dessa uttryck på pränt. Dessa minnespiller fick

bli mitt bidrag till årets antologi i Skaraborgs Akademi,
sagt och gjort!

Minnespiller från mina bevingade uttryck, som jag fick paketerade av personalklubben på Länsförsäkringar Skaraborg, att öppnas vid abstinensbesvär.

Referenser till mina minnespiller

Ett västgötaklimax är en retorisk stegring som abrupt avslutas med ett antiklimax. Man använder det alltså när uppbyggda förväntningar plötsligt kommer på skam. Detta har jag skrivit en hel artikel om i Skaraborgs Akademis antologi Berättarkonst från 2018. Såväl Johan Henric Kellgren som Västgöta-Bengtsson och Birgitta Andersson var fenomenala på att berätta historier och bygge upp dem på ett måleriskt sätt.

Radio Skaraborg sände 2002–2003 ett radioprogram i lokalradion som döptes till Västgötaklimax. Det var Skövdesonen Robert Gustafsson, som tog initiativet och återvände till hembygden med sina tidigare läromästare och humorkamrater för att hylla berättarkonsten i Skaraborg. Hans läromästare i Skövdes lokalrevy var biodlaren Runo Sundberg, mest känd som rollfiguren Farfar Lanthandlaren. Dessutom medverkade lokalrevykungarna Owe Hellström, Rolf Hörnfeldt och Gillis Hellberg samt Claes Astin, reporter på lokalradion. De åstadkom en formidabel lyssnarsuccé. Därför ringde jag upp Robert Gustafsson och Radio Skaraborgs dåvarande chef och frågade om vi tillsammans kunde spela in en skiva, bekostad av Länsförsäkringar Skaraborg, för att bevara detta kulturarv och stärka Skaraborgarnas identitet. De var direkt med på noterna, sagt och gjort! Den spelades in live vid en oförglömlig berättarkväll på Wennerbergssalen i Skövde 10 maj 2003. Vi tryckte upp cd-skivor tre gånger om och spred över femtusen skivor Västgötaklimax till lyssnare och kunder. Denna succé följdes upp året efter med en ny inspelning där även framlidne revykungen Mats Ljungs son

Andreas Ljung var med som rookie. Carl Thulin hade ersatt Claes Astin från lokalradion. Mellan historieakterna spelade vi dessutom in en nykomponerad reklamlåt av låtskrivaren Henrik Sethsson, Mariestad: Jag är en bank, jag är försäkring. Även denna cd-skiva gjorde motsvarande succé med slutsålt och tre nytryckningar. Ett skratt förlänger livet, sannerligen!

Som barn gjorde jag själv ett minnesvärt uttalande på Julottan i Tråvads kyrka. Detta snappades upp av lokalredaktören för Skaraborgs Läns Tidning i Vara tillika revykungen Karl-Erik Borg och hamnade därefter som en sketch i Barnens dags revy i Vara på 1960-talet: På juldagsmorgonen väcktes jag som sjuåring i arla morgonstund, för alla i familjen skulle som alltid följa med till julottan. Väl där hade jag svårt att sitta still i den fullsatta kyrkan. Ställde mig upp i bänken gång på gång och tittade bakåt och uppåt mot läktaren. Där satt en av församlingens äldste och mest aktade män Storebonns-Karl bredvid organisten och vinkade till mig. Pappa drog ner mig bryskt ännu en gång i bänken och viskade frågande vad jag tittade på. Då bröt jag tystnaden och sa högt och tydligt: "Ser i inte att StorebonnsKal setter på rännet och gör grimaser te mäk".

På motsvarande sätt minns jag något lustigt som min två år yngre broder Per-Anders sa, när vi hade ätit färdigt middagen som mamma lagat hemma på Nohlgården i Tråvad. Han var fem och jag sju år, när vi som vanligt tillsammans med föräldrarna skulle tacka för maten och be vår bordsbön. Då reste sig min bror upp och utbrast: "Tack gode Gud för såsa, för putätera å köttet har vi ju

själva, mamma!” Än idag använder jag ofta detta, om jag ska hålla tacktal för maten. För enligt ett kinesiskt ordspråk, så är chansen att bli bjuden igen större, ju kortare tacktal man håller.

Dessutom har jag haft mycket glädje och nytta av en annan radioserie i Radio Skaraborg från 1994, som hette Ord om orden. Avsikten var att få lyssnarna att engagera sig i vårt språk, våra Ortsnamn och vår dialekt, västgötamålet. 1998 blev den även en bok, finansierad av Länsförsäkringar Skaraborg. Den blev en motsvarande succé med cirka femtusen sålda exemplar. Boken heter Ord om orden i Västergötland, författad av språkvetarna Kerstin Norén och Rune Gustafsson vid Göteborgs Universitet, rikt illustrerad av Hornborgakonstnären Leif Holgersson och sammanhållen av framlidne lokalradioreportern Björn Nilsson. Den senare var även programledare för radioprogrammet med språkvetarna i dialog med lyssnarna, en fin kulturgärning! Ett helt kapitel i boken ägnas för övrigt åt poeten från Falköping, John Liedholm Jönn, vars dikter på västgötamålet saknar motstycke i historien. Ett klassiskt exempel från denna bok, är från en skola i första klass, där barnen lär sig alfabetet. ” Nå barn, kan ni säga något som börjar på Z? Efter lång tystnad räcker Ingvar i Böjen upp handen och utbrister, Zäta putäter!”

I Skaraborg har vi uttrycket gamla märk. Det syftar till gamla ordspråk och talesätt samt bevingade uttryck som förmedlar visdom och erfarenheter från tidigare generationer. De kan handla om allt från väder och arbete till moral och mänskliga relationer. Många märk har bevarats och lever kvar genom muntlig tradition än i dag. Första

gången jag själv kom i kontakt med detta, var i min barn-
dom, då vi fick två äldre bröder med en hushållerska som
grannar. De hade sålt sin gård och flyttat till ett hemman
för att livnära sig på dagsverken i vår socken. De hette
Gustav och Karl, samt hade en yngre barsk hushållerska
med sig i flytten. De gick på dagsverken för tjugo kronor
per person inklusive fri mathållning med förmiddags-
kaffe, middag och eftermiddagskaffe. Till maten ville de
gärna ha ena halva, dvs. matsup. Helst två, för annars var
det "ena enbenter halva när en behöver en i var skank"!
De berättade gärna andra gamla märk. Särskilt minns jag
två sådana, under en paus, när de även fick kaffehalva
och blev särskilt språksamma: Gustav satt på sin stol och
lade då upp foten över huvudet och låste fast den med
hälen i nacken, vilket jag häpnade över. Då sade han:
"När jag var unger kunde jag lägga upp foten bakom
nacken, men nu är jag för gammal för detta". Karl kont-
rade då med att ond göra sig över hur tiderna blivit genom
att utbrista: "Inga gamla märk står sig, utom att lår't ä
tjockast ve räva".

Genom hela mitt yrkesverksamma liv som grönsaks-
konsulent, jordbrukskonsulent samt totalt trettiosju år
som vd för i tur och ordning Hushållningssällskapet Ska-
raborg, Länsförsäkringar Skaraborg och Skaraborg Invest
har jag ofta använt mig av bevingade ord. Mest för att nå
fram med att förtydliga mitt budskap i kommunikationen
med andra personer. Helst med utgångspunkt alltifrån
Skaraborg! Dags att därför gå igenom de bevingade ord,
ordspråk och metaforer förutom ovanstående referenser

som jag ofta använt i mitt ledarskap. Personalen har tydligen påverkats för de har skrivit ner dem på små pergamentsrullar och petat in dem i en medicinkapsel en i taget samt överlämnat denna fulla pillerburk på min övergångsdag till senior verksamhet. Vålvilligt och omtänksamt har receptet varit att öppna, läsa och begrunda ett citat vid abstinensbesvär, som minnespiller!

Bevingade ord

Bland de bevingade uttrycken av kända personer framstår nedanstående fyra citat som de mest hågkomna och citerade:

Citat av Tage Danielson: *Tyck inte det lilla du gör bara är en droppe i havet, för hela havet består av bara droppar.* Detta citat använde jag mest för att få alla att dra åt samma håll. Särskilt minns jag att detta blev vårt mantra när vi som första försäkringsbolag i Europa i det lokala Länsförsäkringar Skaraborg blev kvalitets- och miljöcertifierade 2001. Ända till min avslutning 2015 fick vi årliga revisioner av vår följsamhet mot standarden utan en enda avvikelse vare sig i kvalitet eller miljö. Det skapar såväl tillit som kundnytta i denna trygghetsbransch.

Citat av ICAs kvalitetschef Lisbeth Kohls: *Kvalitet är ingen tillfällighet, utan resultatet av en intelligent ansträngning.* Ett mantra från mitt första arbete som grönsakskon-sulent och bildandet av Skaraborgs Trädgårdsprodukter, som sedan blev Västgrönt. Om produkterna inte levereras med minst den kvalitet som man själv som konsument vill köpa, får man inte behålla de kunder man har. Detta

har jag burit med mig och missionerat om var dag till alla medarbetare i mitt livslånga ledarskap.

Citat av Finlands härförare Carl Gustaf Mannerheim i finska vinterkriget: *Inte ens en hel armé kan stoppa en bra idé när tiden är mogen.* Detta passade väl in, när någon annan eller jag själv kommit med en god idé, som vi förutspådde en lysande framtid. Det fanns dock många skeptiker och kverulanter som motarbetade att göra den till verklighet. Särskilt har jag använt uttalandet vid stöttandet av alla innovativa och digitala företag, som vi varit med och startat samt stöttat i Skaraborg Invest vid Science Park Skövde. När man inser vilken fantastisk resa finländarna gjort för att försvara sitt fosterland genom historien, då måste var och en ställa upp och bejaka de goda idéerna och förverkliga dem när tiden är mogen.

Citat av premiärminister Winston Churchill, under invasionen i andra världskriget: *Aldrig har så få gjort så mycket för så många.* Detta har passat mycket väl in, när man vill tacka personalen för året som gått eller projektet som genomförts på ett bra sätt. Då kan man travestera detta och anpassa det lokalt.

Ordspråk

Ett ordspråk kan säga mer än tusen ord. Därför är de så effektiva att använda inom ledarskap för att skapa förståelse och samling inför uppgiften. Här följer de åtta ordspråk, som jag fått flest dubletter av i mina minnespiller. Förvånande nog är de fem sista ordspråken med religiös anknytning. Min egen tolkning av detta blir nog att jag påverkats mycket av min barndom och uppväxt samt den

tidsanda som då rådde på landsbygden i Skaraborg och Sverige. Samt det faktum att religiösa ordspråk känns mer trovärdiga och äkta, vilket bidrar till att de kan ge resultat.

Först två kinesiska visdomsord: *Det är i motvind som en drake stiger. Om det blåser en förändringens vind, bygg inte vindskydd utan väderkvarnar!*

Följt av ett äkta skaraborgskt: *Dä varar inge brö i hunneboa um hunn är fresker.*

Avslutningsvis fem ordspråk med kyrklig anknytning: *Lika säkert som amen i körka!*

När det regnar på prästen, skvätter det på klockaren!

Här är mer folk än i ena körka på sönda! Töst, dä beror la på veka körka du menar.

Likt prästen på sönda ifrå altaret um kollekten, anbefaller ja detta å det varmaste!

Begrunda detta i ditt hjärta likt Jungfru Maria.

Ordstäv

Ett ordstäv är en fras som börjar med ett ordspråk eller talesätt, och fortsätter med en referens, ofta för att skapa en komisk poäng. Detta ger en djupare mening eller förståelse för mottagaren. Därför har jag även använt dessa ordstäv. som ett knep att få med mig merparten av en församling, när jag håller föredrag, redovisar förslag till beslut i en styrelse, eller håller personalinformation.

Följande fem ordstäv har tydligen gjort störst intryck på personalen, om man litar på pillerburkens innehåll:

En sann Skarabörgare skryter inte, utan säger bara sum dä ä.

Prata mä bönnner på bönnners vis, å lärde män på latin.

Detta kommer direkt ifrå hästens mun.

*Det sa klick, precis som för vår kung.
Håll grytan kokande, likt Frälsningsarmén.*

Coaching

Enligt alla de ledarskapsanalyser som genomförts på mig under min arbetsföra ålder, har jag ett engagerande coachande ledarskap och bryr mig mycket om att medarbetarna lyckas och får skörda framgångarna. Som lagidrottare i allmänhet och hängiven mångårig fotbollsspelare i synnerhet, har det nu för tiden blivit allt roligare att slå sista avgörande passningen än att göra målet själv. Assistentpoängen räknas ju numera, inom flera lagidrotter, lika högt som målet. Detta avspeglar sig nog i de coachande ryggdunkningar som mina medarbetare lagt mest på minnet, enligt redovisningen nedan.

De första fem uttrycken är slogans och dekalers som blivit ihågkomna som mission, vision och/eller affärsidéer för respektive verksamhet:

Skaraborgs Trädgårdsprodukter: *Ät grönt, lev skönt. Byt mål, ät kål. Tio miljoner kaniner kan inte ha fel, ät grönsaker.*

Hushållningssällskapet Skaraborg och dotterbolaget Hökensås Sportfiske: *Från jord till bord – och åter jord igen. Från rom till gom.*

Länsförsäkringar Skaraborg: *Skydda, spara låna – på hemmaplan. Vi bryr oss om skaraborgarnas trygghet.*

Skaraborg Invest: *Engagerat stödja och utveckla innovativt och hållbart företagande i Skaraborg.*

Följande coachande glada tillrop på skaraborgska har personalen noterat som viktiga framgångsfaktorer och därmed minnespiller:

Frihet under ansvar. Ge järnet för Länet. Fråga fler, så säljer vi mer. Tio knack, fem snack å ett tack. Rätt kund till rätt pris med rätt produkt och på rätt sätt.

Husförhör likt Kaligula. Gör um å gör rätt. Bra ä inte tillräckligt bra, um bättre ä förväntat. Öka farta, sista kvarta, Tidaholm.

Manegen är krattad. Föreställningen kan börja. Änna in i kaklet. Skapa teväxt, teVÄXT, TEVÄXT!

Dä ä inte bara präster å bönnar sum har ett kall, även vi bryr oss!

Dä här ä ni värda! Skaffa dig en fin dag, för det tänker jag göra. Tack för ditt aktiva bidrag/ dina fina livsgärningar.

Avslutning

Den enda ledarskapsutbildning som varit specifik under min karriär, gjorde jag inom försvarets värnplikt. Efter att ha tagits ut till Tolkskolan och genomfört min första del där med att läsa ryska och förhörsteknik, övergick jag till plutonchefskolan för spanare vid K3 i Skövde. Efter avslutad värnplikt, som jag trivdes mycket bra med, sökte jag frivilligt vidare till reservofficersutbildning vid K4 i Umeå.

Under denna tid var det fokusering på ledarskapsutbildning, samt ordning och reda. Begreppet frihet under ansvar innefattar såväl ett aktivt ledarskap som ett aktivt medarbetarskap. Det gäller att visa tillit för varandra för att lyckas vinna förtroende och grupputveckling. Den

viktigaste ordern som präntades in i oss, som jag sedan använt i allt mitt ledarskap för framtids segrar blev därför rubriken på detta kapitel, **Tésagt gäller!**

SÖREN HÄGGROTH

SISTA BREVET FRÅN CONNECTICUT

Flertalet svenskar torde på ett eller annat sätt vara knutna till den stora utvandring som skedde i slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet. Den innebar att var femte svensk utvandrade. Utvandringen från Skaraborg var relativt normal, varken större eller mindre än från andra delar av landet.

Av dem som utvandrade valde 600 000 personer att återvända till Sverige. En återvände med ett kapital som kunde omsättas till investeringar och ett bekvämt liv. Andra drevs tillbaka till Sverige av hemlängtan eller andra skäl.

På politisk nivå skulle det dröja cirka ett decennium in på 1900-talet innan det gick upp för politikerna att Sverige kraftigt hade åderlåtits på mänskliga resurser. Den första stora statliga emigrantutredningen presenterades 1913, men då hade utvandringen till stor del redan avslutats.

Det är inte helt lätt att spåra de enskilda utvandarnas öden och äventyr i det nya landet. Det finns åtskilligt

material, men detta är mycket utspritt, inte minst i USA. En del brev har bevarats, men flertalet har försvunnit. Däremot finns det en hel del forskning om utvandringen som kan användas för att kasta lite ljus över varför det skedde en utvandring från Skaraborg och vad som hände med utvandrarerna i det nya landet, USA.

I min släkt har vi i vart fall haft två utvandrare. Min morfar hade en bror vid namn Oskar Svahn och min mormor hade en bror vid namn Axel Gustafsson. Båda dessa blev kvar i USA och jag fick aldrig tillfälle att träffa dem. Jag har dock några brev och en del andra dokument som jag kommer att använda som exempel på enskilda öden.

En mer direkt kontakt med den svenska utvandringen fick jag emellertid när jag i samband med en tjänsteresa till Washington 1998 besökte staden Wilmington i delstaten Delaware, där man byggt en exakt kopia av det första svenska emigrantfartyget Kalmar Nyckel, vilket anlände till Delaware år 1638. Trots att den svenska närvaron i Delaware blev mycket begränsad och kortvarig har det uppstått en svensk tradition i området. Det hade inte varit svårt att få finansiärer och frivilligarbetare till fartygsbygget. Innan jag lämnade Wilmington för att återvända till Washington hade jag som representant för Sverige bjudits på lunch av stadens ledning, trots att man som bäst höll på att förbereda firandet av den amerikanska nationaldagen den 4 juli.

En misslyckad kolonisering

Kalmar Nyckel och fartyget Fågel Grip medförde de första svenska utvandrarerna till Amerika. Tanken var att

dessa utvandrare skulle etablera en första svensk koloni i den nya världsdelen. Redan Gustav II Adolf hade gett sitt medgivande till koloniseringsplanen, naturligtvis i förhoppning om att kolonin skulle kunna skicka olika typer av varor till hemlandet, bland annat skinn och tobak. Det var emellertid inte lätt att locka privata investerare att medverka i koloniseringen och det var svårt att bygga upp en välfungerande organisation för handeln.

Den långa sjöresan mellan Sverige och Amerika försvårade handelsutbytet. Fartyget Kalmar Nyckel skulle inte återkomma till Amerika förrän fyra år efter den första seglatsen, vilket skapade stora försörjningsproblem för svenskarna i Delaware.

Den första kontakten med den amerikanska kontinenten hade förlöpt utan missöden, varken indianer eller andra länders kolonisationer var på plats. Senare kom särskilt engelska och nederländska kolonisationer att utmana den svenska etableringen. Svenskarna hade inte alls fått de resurser som hade behövts för att försvara kolonin från angrepp från andra länders kolonisationer. Slutligen övertog holländarna under år 1655 den svenska kolonin utan att behöva lossa ett enda skott. Endast några hundra svenskar var då bosatta i Delaware. Kolonin Nya Sverige upphörde, och det skulle dröja cirka 2 200 år innan svenskar var tillbaka i Amerika i form av invandrare i mycket större skala än vad som blev fallet i Delaware i början av 1600-talet.

Varnhemsbor blev de första svenskarna i Wisconsin

Tidens liberala strömningar i början av 1800-talet ledde till ett ökat intresse för Amerika. Den liberala tidningen Aftonbladet började vid inledningen av 1840-talet att publicera artiklar från svenskar som utvandrat till USA. Bland dem fanns bland andra bröderna Friman från trakten av Skara.

Den pensionerade mönsterskrivaren Carl Friman från Varnhem tillsammans med sina fem söner anlände till USA 1838. Det fanns då knappt en handfull svenskar i USA. Friman var missnöjd med sin militära karriär. Han avancerade aldrig längre än till underofficer, och han ville ge både sig själv och sönerna en bättre framtid i den nya världen. Friman var djupt påverkad av den amerikanska demokratin med dess avvisande hållning till konservatism och dess ambition att avveckla ståndssamhället.

För att kunna försörja sig för familjen Friman till Wisconsin för att där skaffa mark till ett jordbruk. Familjen blev de första svenskarna att bosätta sig i Wisconsin, totalt kom cirka 57 000 svenskar att så småningom slå sig ned där.

De kunde muta in mark för en relativt låg kostnad. De byggde en enklare bostad och införskaffade några oxar, kor och nödvändiga husgeråd. De började odla majs, potatis och morötter. Efter mindre än ett år var Carl Friman tvungen att bryta upp, när sonen Herman hade blivit sjuk och de återvände till Sverige. De fyra kvarvarande sönerna stannade kvar i Wisconsin och fortsatte att driva den nya gården. Även om Carls söner lyckats bygga upp en ny tillvaro i det nya landet var arbetet också hårt och

mödosamt. Kylan i det nordligt belägna Wisconsin var ett stort bekymmer. Ett annat problem var isoleringen, inte minst en avsaknad av andra svenska nybyggare.

Carl Friman återvände aldrig till Amerika, men han höll brevkontakt med sina söner och deras brev publicerades då och då i den liberala pressen. Skara Tidning ville emellertid råda bot på den annalkande amerikafebern genom följande varning: "Där lides icke någon lätting, dagdrivare eller drinkare, som varken vill vara sig själv eller någon annan till nytta." Med det sagt, konstaterar tidningen i alla fall att i Amerika "finns ingen rang, ingen ståndsskillnad, statsmannen och den lägsta arbetaren är lika fria medborgare".

Frimans söner amerikaniserades snabbt, några av dem ändrade sina namn så att de skulle bli mer amerikanska. Friman blev Freman. Samtliga fem söner flyttade till andra delstater, endast en av de fyra bröderna återvände till Wisconsin. Familjen Frimans pionjärinsats som svenska nybyggare i Wisconsin har förevigats genom en minnessten där.

Varför skedde utvandringen?

Först under den första hälften av 1800-talet kom en viss utvandring igång. Det är under denna tid som Vilhelm Mobergs utvandrarsvit utspelar sig. Liksom i Mobergs romaner präglades de första utvandringarna av att grupper av utvandrare reste tillsammans. Ofta leddes dessa grupper av starka personligheter, t.ex. Erik Jansson, som etablerade sin församling i Bishop Hill. Fram till 1854 invandrade cirka 1500 svenskar till Bishop Hill.

Professor Ulf Beijbom har påvisat att den ökade befolkningen i kombination med den stora skiftesreformen i början av 1800-talet hade skapat en landsbygdens underklass. När allmänningarna delades upp tvingades de obesuttna att flytta på sig. Backstugusittarna fick efter en nådetid ge sig ut i skogen och röja ny mark. Fattighjonen hänvisades till fattigvården eller paragrafen om laga förvar. På detta och andra sätt befäste skiftet gapet mellan jordägare och obesuttna.

I ett samhälle där städerna och industriorterna ännu var mycket outvecklade låg alltför mycket av försörjningsbördan på landsbygden. De obesuttna klassernas antal ökade allt snabbare. Det har beräknats att denna proletariseringsprocess år 1850, jämfört med ett sekel tidigare, hade resulterat i en tredubbling av torparna samt en fyrdubbling av backstugusittarna, drängarna, pigorna och inhysesjhjonen. 65% av folkökningen gick till jordbruksproletariatet. Den största ökningen skedde i Västergötland, Värmland, Småland och Norrland, alla blivande utvandringsområden. År 1870 beräknades landets jordbrukande befolkning till nära 2,7 miljoner själar. Nästan hälften var tjänstefolk, torpare och backstugusittare.

De sociala konsekvenserna av skiftesreformen är enligt min mening det som mest förklarar de första stora utvandringsvågorna från 1850-talet och framåt. De flesta som utvandrade gjorde det helt enkelt för att kunna försörja sig med eget arbete. Därtill kom en del andra faktorer så som möjligheten att fritt kunna bedriva sin religion utanför statskyrkan. En del yngre män utvandrade

för att undslippa värnpliktstjänstgöring, men denna faktors betydelse är sannolikt inte särskilt stor.

Däremot torde det stå klart att nödåren inom jordbruket 1867–69 utgör den direkta upptakten till massemigrationen. Utan den hade den stora utvandringens start blivit mjukare. Vädrets makter har sällan varit strängare mot jordbrukare än under 1860-talets sista hälft. Skördarna slog fel i hela landet både 1865 och 1866. Norrland drabbades svårt 1867, medan de svenska skogsbygderna blev särskilt utsatta 1868. Allt fler måste gripa till tiggarskålen. Under 1868 och 1869 blev de kringvandrande en landsplåga som det var svårt att förhärda sig mot.

Enligt Ulf Beijbom blev nödåren "den länge väntade signalen för språnget in i den moderna tiden". Det stod plötsligt klart att naturasamhället inte längre kunde suga upp folkökning och fattigdom. Med nödåren som bakgrund framstod emigrationen som en väg ut ur håglösheten.

Den första stora utvandringsvågen räknas från tiden efter det amerikanska inbördeskriget 1868 till 1873. Den föranleddes till stor del av de tre nämnda nödåren av missväxt och det beräknas att 120 000 personer lämnade landet under denna period. Under denna första stora utvandringsvåg sökte sig utvandrarerna främst till Mellanvästerns jordbruksbygder, det vill säga, Minnesota, Illinois och Iowa och de kom bland annat från Skaraborgs län.

Åren 1879–1893 räknas som emigrationens kulmen. Under dessa 15 år emigrerade sammanlagt 485 000 svenskar. Toppåren 1881, 1882, 1887, 1888 och 1892 emigrerade

mer än 40 000 svenskar varje år. Emigrationen under denna period fortsatte att gå till Mellanvästern, men också till Nebraska, North och South Dakota, Kansas, Illinois och Wisconsin. Eftersom det började bli brist på jord, sökte sig en del av utvandarna längre västerut. Många skogsarbetare fann arbete i delstater som Washington.

Omkring sekelskiftet (1894–1930) minskade möjligheterna att få jord och det amerikanska samhället blev mer och mer industrialiserat. Då hamnade svenskarna i ökad utsträckning i de stora städerna i de norra delstaterna och allt fler av utvandarna kom från svenska städer. Kvinnorna sökte sig till de amerikanska städerna som hemhjälp och männen blev byggnadsarbetare och snickare. Många stannade i New York, Connecticut, Massachusetts och Rhode Island.

Mot slutet av den stora utvandringen spred sig emigranterna över större ytor. Många kom att hamna i de västliga delstaterna främst i Washington och norra Kalifornien. Fortfarande var det mycket få som sökte sig till sydstaterna, med undantag för Texas. Sammanlagt beräknas 80–85 000 svenskar ha utvandrat till Kanada. Andra immigrationsländer var Australien, Nya Zeeland och Brasilien.

Utvandringen från Valle härad

Tack vare en studie av Staffan Berlin har vi en beskrivning av emigrationen till Nordamerika från Valle härad i Skaraborgs län åren 1860–1929. Området ligger öster om Skara. Eftersom området var och är ett utpräglat jord-

bruksområde torde resultaten från Valle härad vara relativt generella för hela Skaraborgs län; några undantag finns dock. Åren 1868–1869 var startskotten för den stora emigrationen från Valle härad och utbrottet av första världskriget innebar slutet av densamma.

I jämförelse med övriga Västsverige drabbades Skaraborgs län inte lika hårt av utvandringen som de övriga länen.

Totalt utvandrade mer än 60 000 personer från Skaraborgs län under perioden 1851–1930. Fluktuationerna i Skaraborgs län följde i stort riket som helhet. Däremot var variationerna stora mellan länets olika delar. Det var främst i de södra delarna av Skaraborgs län som emigranttalen var som störst. Emigrationen från de södra delarna av länet kan ses som utlöpare av ett bälte med mycket höga emigrationsfrekvenser från Hallands län, genom Älvsborgs län till Värmlands län. Häradena vid Väneren, såsom Kålland och Åse, var de områden som uppvisade lägst andel emigranter sett i förhållande till befolkningsstorleken; orsaken härtill torde vara att dessa häraden var välbärgade områden med stora jordbruksenheter, vilka kunde erbjuda fler arbete.

Utvandringen från städerna i Skaraborg var relativt låg med undantag för perioden 1885–1894. Förklaringen torde vara länets låga grad av industrialisering. Valle härad upplevde en kraftig befolkningsökning under 1800-talet. Mellan åren 1805–1880 ökade befolkningen från 4081 till 6633 personer. För att därefter minska till 5 543 personer år 1909.

Åren 1868–1869 markerade den första toppen i emigrationen från Valle härad, totalt utvandrade 164 personer från området under dessa två år. Liksom i övriga riket utvandrade majoriteten av emigranterna från Valle härad familjevis under det inledande skedet för att sedan avta. Från 1880-talet och framåt var de enskilda emigranterna i majoritet. Familjeutvandringen avtog kraftigt från 1890-talet och framåt och fram till slutet av perioden, då i stället ensamutvandrarerna ökade kraftigt i antal.

Åren 1880–1909 var emigrationen som störst både i riket som helhet och i Valle härad. Under denna period utvandrade 1052 personer från Valle härad. Bland emigranterna under denna period är det en kraftig övervikt av unga och ogifta män och kvinnor. Det var i huvudsak de obesuttna på landsbygden som valde att utvandra.

Efter det att 1880-talets jordbrukskris hade passerat, avtog emigrationen i Valle härad kraftigt.

Sammanfattningsvis visar studien av emigrationen i Valle härad att förhållandena inom jordbruket kom att bli helt avgörande för människors beslut att emigrera. Vid slutet av 1800-talet var industrin inom Skaraborg av sådan liten omfattning att det stora befolkningsöverskottet inte kunde assimileras av industrin; emigration blev lösningen för många av dem som var unga och behövde arbete och lön för sitt uppehälle.

En viktig förutsättning för utflyttningen från Valle härad var västra stambanan som år 1858 drogs förbi de närliggande städerna Skövde och Falköping. Det fanns med andra ord tillgång till bra kommunikationer för att komma till de hamnar som skulle föra utvandrarerna till

den nya världen på andra sidan av Atlanten. Som regel började sjöresan i Göteborg för att följas av en järnvägs-transport från Hull till Liverpool, varifrån sjöresan fortsatte till Nordamerika, som regel till New York, varifrån de flesta for vidare med tåg till en slutstation i USA, där deras släkt eller en arbetsgivare väntade på dem.

Återvändarna

Professor Ulf Beijbom har pekat på att utvandringens slutgiltiga karaktär ändrades allt eftersom massutvandringen framskred. Utvecklingen från exklusivitet till var mans egendom återspeglades inte minst i återvandringen. Skälen till återvandringen kunde vara dåliga jobb, arbetslöshet eller hemlängtan. Kristina i Mobergs utvandrarsvit delade sin hemlängtan med otaliga nybyggare, inte minst under pionjärtiden.

I och med atlantrafikens modernisering blev emellertid återvändandet, det slutliga eller släktbesöket, möjligt för många svenskamerikaner. I de billiga resornas och stigande lönernas tid kunde lätttröliga människor resa över Atlanten och känna sig för innan de bestämde sig för om de ville stanna permanent i det nya landet.

Medan återvandringen endast uppgick till sex procent av 80-talsemigrationen, återvände mer än var femte under årtiondena närmast före det första världskriget. Även om man hade utvandrat från industriorter, återvände man i regel till den jordbruksdominerade hemsocknen. De flesta återvändarna reste tillbaka redan efter några få amerikaaår.

Henrik Dammberg har lyft fram ett intressant exempel på skaraborgare som återvänt till hembygden efter framgångsrika år i USA. Det gäller makarna Axelsson, Johan som var född i Karlsborg, och Anna, som var född i Gullspång. Johan och Anna emigrerade till USA och båda fick efter en tid arbete i Vita Huset då Grover Cleveland var USA:s president i slutet av 1800-talet. Anna gjorde något av en karriär och fick med tiden ansvar över dem som städade Vita Huset och fick titeln husfru. Johan var Cleverlands personliga butler, även det en prestigefylld uppgift. När det blev depression tog makarna Axelsson beslutet att åka tillbaka till Sverige för att bygga upp en hotellrörelse i Karlsborg.

Så skedde och kanalhotellet har drivits vidare av fjärde generationen Axelsson.

Det sista brevet från Connecticut

Som jag nämnde inledningsvis har vi två amerikautvandrare i den nära släkten, Oskar Svahn och Axel Gustafsson. Vi vet inte så mycket om deras öden i USA och orsakerna till att de slutligen ville komma tillbaka till Sverige.

Spåren till Oskar slutar i Chicago. Han avled 1957 eller 1958. Hans sista bostadsadress var Barry Avenue i norra delen av Chicago, idag ett välmående förortsområde öster om Chicagofloden. Området är en del av stadsdelen Lakeview som blev allt mer eftertraktad av många svenskar i början av 1900-talet, särskilt av de svenskar som inte ville beblanda sig med andra europeiska invandrade som successivt tog över svenskstadsdelen Little Sweden och hade ekonomiska möjligheter att flytta till en av de mer

eftertraktade stadsdelarna i ett norrut expanderade Chicago.

När jag åkte taxi till flygplatsen vid ett besök i Chicago 1995 frågade jag taxichauffören som tog mig till flygplatsen om Barry Avenue var ett bra område att bo i. Han svarade positivt på min fråga. Man kan också se på bilder på nätet att husen ser bra ut.

Vi vet inte om Oskar bodde i huset som hyresgäst, fastighetsförvaltare eller fastighetsägare. Kanske hade han ändå lyckats klättra på den sociala rangskalan, eftersom han uppenbarligen kunde bo i ett välrenommerat bostadsområde med många andra svenskar, men sanningen är att vi inte vet hur det var. Vi vet att Oskar gärna ville komma hem till Sverige men så blev det inte. Släkten var nyfiken på om han hade efterlämnat några tillgångar, men så var det tydligt inte med tanke på det besked som kom från den svenska utrikesförvaltningen. Möjligen var det så att de amerikanska advokaterna hade sett till att inga tillgångar fanns för syskonen att dela på.

Mormors bror Alex var född 1871. Han flyttade till USA år 1894, när han var 23 år. Axel var det äldsta av sex syskon. Fadern var skogvaktare men omkom i en olycka, när ett träd föll på honom. Familjen bodde i Kasuben (namnet hämtat från Tyskland) i Ekeskogs socken i Skaraborgs län. Vi vet inget om Axels drivkraft för att utvandra. Kanske var det inte möjligt för Axel att överta skogsfastigheten eller också ville han pröva sina möjligheter att få en bättre framtid genom att utvandra till USA. Axels låga ålder talar för att han ville pröva lyckan i ett främmande land.

De första spåren som jag har från Axels Amerikavistelse kommer i form av ett vykort 1907, när Axel således varit i USA i elva år. Han skriver då från ett samhälle som heter Ivoryton och ligger i norra delen av Connecticut. Antagligen har han haft en anställning i samhällets pianofabrik, den största i hela USA. Vad han gjort under de tidigare elva åren är höljt i dunkel. Vykortet innehåller en stark vädjan från Axel till sin syster, min mormor Elin, att hon ska besvara ett brev som han skickat till henne två månader tidigare: "Var god och låt mig höra från eder." Axels nödrop vittnar om ensamhet och hemlängtan. Trots detta torde det ha funnits goda möjligheter att träffa och umgås med andra svenskar i denna del av Connecticut. I Ivoryton hade det nämligen byggts bostäder för de anställda i pianofabriken och svenskarna var så många i dessa bostäder att det hade bildats ett centrum för invandrare från Sverige.

Det sista brevet från Axel till syskonen i Sverige är avsånt 1927, Axel är nu 56 år. Brevet är skrivet på hans dåvarande arbetsplats US Veteran Hospital i Northampton, Massachusetts. Hans titel var "sjukvårdare". Han har uppenbarligen slutat tillverka pianon och ägnar sig nu åt att vårda offer med traumatiska besvär från deltagandet i Första världskriget. Denna anställning blev sannolikt också den sista i USA. Sjukhuset meddelade det svenska generalkonsulatet i New York att Axel av hälsoskäl avslutat sin anställning under år 1929. Efter det året finns det inga bevarade spår av Axel i USA.

När det sista brevet skickas till Sverige har Axel en ny bostadsadress i ett samhälle kallat Grosvenordale, också i

norra Connecticut. Just norra Connecticut verkar ha varit den del av USA, där Axel trivdes som bäst och där hade han möjlighet att träffa många andra svenskar. Han var dessutom inneboende hos en annan svensk.

Det sista brevet från Axel fördjupar bilden av längtan tillbaka till fäderneslandet. Han talar om att han haft ett långt arbetsliv i USA, men att han nu inte längre kan ta mer fysiskt krävande jobb. Detta gällde även om han kunde komma tillbaka till Sverige. Han säger också att han skulle vilja använda de besparingar han hade till att köpa ett ställe, där han kunde bo i sin ensamhet på äldre dagar. Men det finns ändå en viss ambivalens hos honom. Han har inte bestämt sig för att flytta tillbaka, men han lovar att han ska fundera på saken mer grundligt än tidigare.

När breven från Axel slutar komma, börjar naturligtvis syskonen att undra om han fortfarande är i livet. Utrikesdepartementet ber generalkonsulatet i New York att undersöka hur det är med den saken. De kontaktar den sist kända arbetsgivaren och de annonserar i en av de största svensk-amerikanska tidningarna. Brev till hans sista kända adress returneras.

Mycket talar för att Axel avled den 31 december 1937. Sex år senare dödförklaras Axel av en svensk tingsrätt. Axel kom aldrig permanent tillbaka till Sverige, trots att han gärna hade velat återförenas med släkten i Sverige.

Källor

Ulf Beijbom: *Mot löftets land. Den svenska utvandringen*. LTs förlag 1995.

Staffan Berlin: *En studie av emigrationen till Nordamerika från Valle härad i Skaraborgs län 1860–1929*. Uppsats på C-nivå vid Mälardalens högskola år 2015.

Henrik Dammberg: "De sa upp sig från Vita huset och byggde hotell i Karlsborg", *Skaraborgsbygden* 22 mars 2019. Göteborgs

Regionens Släktforskare, /www.genealogigbg.se/ Ann-So-fie Kälvemark (red.): *Utvandring. Den svenska emigrationen till Amerika i historiskt perspektiv*. Wahlström & Widstrand, Stockholm 1973. Särskilt uppsatsen av Ulf Beijbom med titeln "Från slum till förort, Chicagos Swede Town".

MARIANNE AHRNE

ONT I SPRÅKSINNET

Det var i radio, i programmet Språket, som jag första gången hörde uttrycket: ont i språksinnet. Det handlade om människor som inte kan låta ett språkfel gå förbi utan att rycka till som inför en plötslig örfil. Människor som skriker rakt ut när någon tar fel på personliga och reflexiva possessiva pronomina och som vrider sig i plågor då de tillfrågas VART de bor. Kort sagt: människor som jag. Grammatikfel gör ont i mig. De skär i öronen, känns som piskrapp mot min nakna hud. Jag kan tänka mig att en musiker med absolut gehör reagerar så mot falska toner. Det är förväntat och uppskattat, för inom musiken råder stränga regler. En orkestermedlem som ständigt spelar falskt skulle snart få sparken. Men inom litteratur och journalistik, liksom i talspråket, är det mera hipp som happ. Det ses som lite ofint att rätta; vissa känner sig kränkta. Så jag försöker ibland låta bli. Jag vill inte såra någon, men felet skaver i hjärnan som ett sandkorn i skon. Jaså han – som inte kan skillnaden mellan varken och vare sig. Jaså hon – som använder en konjunktion där det ska vara en preposition. Det är inte något idealiskt sätt att

minnas människor samtidigt som jag glömmer deras ansikten och allt vad de berättat om sitt sociala liv. Men här och nu tänker jag en stund, och utan hämningar, hänge mig åt passionen för språket.

När jag för ett antal år sedan var långfilmskonsulent på Svenska Filminstitutet läste jag på drygt tre år nära ett-tusen manus. På den tiden skickades de in på papper, och medan jag läste dem rättade jag i förbifarten korr, stavfel och grammatikfel. Det gick av sig självt; jag hade sedan så långt tillbaka jag kunde minnas rättat också i utgivna böcker. Jag kunde helt enkelt inte låta bli. Men jag gjorde det med samma inställning som forna tiders översättare när de hade någon kommentar till texten och undertecknade den med "Guds tjänares tjänare". Jag ville verkligen att manusen, antingen jag kunde ge dem stöd eller ej, skulle ha bättre förutsättningar när de lämnat mina händer än när de hamnade där. Samtidigt visste jag naturligtvis att en del författare är känsliga själar som har lätt för att ta illa upp och som i en beroendesituation kunde misstolka mina rättelser som ett fördömande av själva innehållet. Så var det inte, och jag förtydligade:

Låt mig bara först säga att felen i sig inte påverkar bedömningen av manus. Jag har tackat ja till manus späckade med språkfel och nej till felfria. Men självklart är det behagligare att läsa ett manus där språket är hyggligt än ett där det inte är det. Om man jämför ett nyskrivet manus med en leveransklar bil så är berättelsen och rollfigurerna själva motorn, och det är ju viktigast att den fungerar. Stavfel och grammatikfel är mer som bucklor och repor i plåt och lackering. Bilen rör sig framåt trots dem, men den är inte vacker att se på, och få köpare skulle vilja ha

den. En professionell manusförfattare bör klara att leverera BÅDE en stark och bra motor och en felfri lackering. Jag kan inte dölja att jag är förbluffad över hur uselt språket är i många manus jag läser. Jag är naturligtvis medveten om att en författare kan vilja karakterisera en person som talar illa genom språkfel i replik och att detta är helt i sin ordning. Men när jag då finner samma språkfel i författarens brödtext – eller hos personer som ska föreställa bildade – måste jag dra slutsatsen att det är författaren själv som inte kan skillnaden mellan rätt och fel. Även en filmmanusförfattare bör kunna den elementära grammatiken.

Jag medger gärna att jag, vad gäller det språkliga, är perfektionist. Jag tillhör en arrièrre-garde som tycker Svenska Akademien är för släpphänt. Det krig jag för mot många av de alltmer vanliga felen är ett krig jag vet att jag kommer att förlora. Svenska Akademien har till exempel redan godkänt INNAN som synonym till FÖRE. Men så länge jag lever kommer jag att rysa när INNAN – som är en konjunktion – används i stället för FÖRE, som är en preposition. Till exempel i filmtiteln INNAN FROSTEN där Henning Mankell med berätt mod valt det som är fel, fult och krångligt framför det som är rätt, lätt och vackert.

Film är konkret. Man tar in vad som står i ett manus och utgår från att det som står är det som avses. Så är det tyvärr inte alltid. I en thriller läste jag: "Max ser hotfullt på Moritz och tar en pistol från hyllan bakom honom." Om man tolkar detta bokstavligt (det vill säga litar på att författaren kan språket och menar vad han skriver) ska pistolen ligga på en hylla bakom Moritz. Det är i själva verket osannolikt. Max har förmodligen sin pistol på hyllan

bakom sig. Annars blir det väldigt krångligt att få tag i den före Moritz. Eller också avser författaren just denna komplikation. Men om han i resten av manuset titt som tätt använder fel pronomen kan läsaren – eller regissören – inte veta vad han menar.

Det känns ibland som om sin, sitt och sina är på väg ut ur språket. Jag hoppas jag har fel! Men jag minns med vilken fasa jag på åttiotalet läste följande ingress i Dagens Nyheter: "Lisbet Palme talar ut om mordet på hennes make." Man måste ju anta att hon talade om sin make, inte om någon annans. Men att en DN-journalist gjorde fel chockerade mig då. Idag hör jag samma elände i Rapport, Aktuellt, Kulturmagasinen och läser det i tidningar och böcker. Kanske är det inflytandet från engelskan som bara har personliga pronomina att tillgå. Men på svenska skapar det förvirring.

Lika illa kan det bli med fel ord i talspråket. Jag pryade en tid på Polishögskolan inför ett projekt (som sedan inte blev av). Aspiranterna där undervisades i svenska, men nivån var mycket låg. Precis som filmförfattarna hade de dålig koll på riktning (vart) och befintlighet (var). En dag skulle två förare i bil samordna en utryckning vid ett bankrån. Gatorna inne på området var döpta efter gator i stan. Förare n:r två anropade ettan som låg före.

– Vart åker ni?

Svaret blev:

– Kungsgatan.

Bil n:r två körde i ilfart till Kungsgatan. Inga rånare, inga kollegor. Varför? För att aspiranterna i bil n:r ett uppfattat ett korrekt VART (riktning) som VAR (befintlighet). Så bil

n:r två kom försent för att hjälpa kollegorna som åkte på Kungsgatan när anropet kom men var på väg någon helt annanstans. I en realistisk situation hade ett fel på var och vart kunnat bli på liv och död. På liv och död kan också en genitiv vara. "Oskar och Lisas pappa dog i en trafikolycka". OK, korrekt svenska som betyder att både Oskar och Lisas pappa dog. Men inte så bra om författaren menar: "Oskars och Lisas pappa dog i en trafikolycka". Här bör författaren fundera över om det var en eller två personer som strök med och använda genitiven därefter.

En gång hade jag planer på att skriva en novellsamling där huvudpersonen var en kärring som märkte ord. Första kapitlet började så här:

– Jag föredrar att äta själv, sa den unge kostymklädde mannen och tittade ogillande på kärringen som närmat sig hans hörnbord med en tekopp och en välfylld buffétallrik i handen.

– Jamen, DET förstår jag, svarade hon vänligt. I din ålder vill man väl knappast bli matad. Den unge mannen gapade som om det var just det han ville. Kärringen slog sig oberört ned. Det var en gnistrande kall vinterdag med yrsnö över kajen utanför Grand Hotell.

Sammanblandningen av själv och ensam hör till det som verkligen får håret att resa sig på mitt huvud. SJÄLV betyder utan hjälp. ENSAM betyder utan sällskap. Treåringen som säger "kan själv" uttrycker sig helt korrekt. Trettioåringen som säger att han eller hon "bor själv" är fånig. Man kan inte bo eller vara själv. Jag tror det uttrycket vunnit mark i språket för att folk tycker det låter sorgligt att säga att man "bor ensam". Men det är en faktisk upplysning, ingenting annat.

Så ... om någon frågar mig: "Står du här själv?" svarar jag: "Stått själv har jag gjort sen jag var ett år gammal." Att stå själv kan aldrig vara synonymt med att stå ensam. Däremot kan naturligtvis en handikappad person på samma gång stå själv (utan kryckor, rullstol eller andra hjälpmedel) och ensam (utan sällskap). Ett fall där både själv och ensam kan användas är vid verbet göra. Jag har gjort det själv. (Utan hjälp). Eller ensam. (Utan sällskap).

Hos författare och journalister är språkfel tecken på att de inte kan sitt yrke och inte tar det på allvar. De har ansvar inför sina läsare för det som skapas ur deras penna. Men också lärare, föreläsare, präster och programledare – människor med stort inflytande över andra – har ett särskilt ansvar för språket. Jag minns en gång när jag föreläste i en skola och gick från klass till klass. Det var en vanlig skola med vanliga, svenskfödda elever. Trevliga ungdomar med erbjarmligt språk. På rasterna uppehöll jag mig i lärarrummet. Och jag insåg med häpnad att lärarnas språk inte var bättre än elevernas. De sa "bättre än mig, längre än honom, velat haft och kunnat fått" och ingen verkade bry sig om det. På eftermiddagen föreläste jag för hela skolan i aulan. Jag tror ämnet var hur man blir författare, och jag började med att tala om språket, om hur man måste öva på språket med samma passion och intensitet som en konsertpianist övar på sitt piano eller som en elitidrottare finslipar sin styrka och teknik. Jag tog upp några av de språkfel jag hört både i klassrummen och i lärarrummet, och jag sa att det inte var elevernas fel om de talade som krattor. Jag sa att de borde skicka sina lärare på kurs – för att lärare som inte kan språket förorenar

i elevernas hjärnor. Det togs inte väl upp! Det blev faktiskt ett himla liv. Vissa lärare kände sig kränkta och skrev upprörda brev. Jag förstår inte riktigt den kränktheten. Jag förstår inte varför det är värre att påpeka ett språkfel än att till exempel tipsa en idrottare om ett bättre sätt att hoppa högt eller springa fort. Möjligtvis kan man säga att tränaren inom idrotten är anställd just för att se felen och rätta till dem medan jag blandade mig i, oombedd.

Under senare år har jag börjat jobba med att bearbeta språket i andra författares böcker. Det är främst genom Författarcentrum, och de författare som skickar in sina ännu outgivna manus VILL verkligen få hjälp. De är oftast inte så rutinerade, men då och då dyker det upp en genuin begåvning, en berättare av rang som det trots språkfel är en fröjd att få läsa. Från dem alla har jag bara fått positiva reaktioner – och det trots att jag inte sällan ligger på tio rättelser, kommentarer och förslag per sida skriven text. Korr, stavfel och grammatikfel är en sak, men här gäller det också ofta sådant som inte direkt är fel men som drar ner stilen. Många meningar slutar med vad jag kallar en slokande svans. Det kan vara en kort svans som i meningen: "Det känns stort, härligt och skrämmande på samma gång." Om man i stället flyttar upp svansen och skriver: "Det känns på samma gång stort, härligt och skrämmande" får meningen schvung och leder fram till det ord som är viktigt. Här är exempel på en lite längre svans: "Hans far hade stolt deklarerat att han inte hade missat en enda när han låg inför döden". Vad den här meningen bör peka fram emot är "inte missat en enda." (Det handlade i boken om söndagsmiddagar). Jag

föreslog: "När hans far låg inför döden hade han stolt deklarerat att han inte missat en enda." Och tillade: andra "hade" kan med fördel strykas.

En vän, vars texter jag någon gång rättat, brukar säga att jag "kammar lössen ur pälsen". Jag gillar det uttrycket. "Löss" kan vara onödiga upprepningar, tautologier och anglicismer. Men också felanvända ord och uttryck, missuppfattningar och klyschor. En ensam liten lus är kanske inte så farligt, men när det kryllar av dem kliar det över hela kroppen hos en läsare som jag. Jag kastas ut ur berättelsen och ser ingenting annat än lössen. En av många anglicismer är den överdrivna användningen av "en/ett", engelskans obestämda artikel, som sällan behövs på svenska: "han såg på henne med en tom blick". Bättre att stryka "en" och för det mesta ännu bättre att bara använda adjektivet: "han såg tomt på henne."

Ett annat gissel är verbformer på - ande och -andes. Catharina Grünbaum ger som exempel:

– "Å hur kom han hit? Kom han åkandes? Kom han gåendes?

– Nej, han kom leandes ena ko."

Det låter som något rakt ut ur det västgötska bondlandet. Men jag tror att den yngre generationen är mer influerad av engelskans ing än av den gamle som kom "leandes ena ko." En enkel tumregel är att bara använda former på -andes eller -endes i fasta uttryck som till exempel "olovandes". I övrigt ger presens eller imperfekt ett både vackrare, renare och ledigare språk.

Bland de ord som påverkats av engelskan och ofta används felaktigt är "spendera". Det finns visserligen på

svenska men inte i betydelsen tillbringa. På engelska: "I spent a night at the Ritz, where I spent a lot of money." Men på svenska tillbringar man en natt på Ritz – eller var det vara månne – och på detta exklusiva ställe kanske man spenderar en hel del pengar.

Ännu allvarligare är den helsvenska förvirringen vad gäller utlämna och utelämna. Författaren har utlämnat sitt privatliv. (Delat med sig av, berättat om, utan restriktioner). Författaren har utelämnat sitt privatliv. (Inte tagit med, inte skrivit om, uteslutit). Man utlämnar en flykting, man utelämnar till exempel ett ord. Jag brukar tjata om att infinitivmärket inte utelämnas efter "kommer". Ännu en liten lus, denna gång med ursprung i byråkratisvenskan och fulast i kombinationen "kommer komma".

Syftningsfel och särskrivningar är ofta omedvetet roliga men bör naturligtvis undvikas. Som i detta meddelande, taget från en hjärtespalt: "Jag älskar dig Kenta, skit mycket!" Eller detta, från en skrivarkurs: "Han läste brevet under stigande upprördhet, lutade förtvivlad huvudet i handen och kastade det med vämjelse på elden." Så länge man vet vad man gör kan man fritt leka med felen i en text eller i en replik. I en bok kan en pompös byråkrat, omedveten om tautologin, tala om att "prohibitivt förbjuda" och en usel journalist kan påstå att "mindre och mindre människor går på bio". Varpå författaren, om han eller hon behagar, kan låta någon svara: "Så biograferna byggs om för dvärgar?" Men nu skriker de politiskt korrekta i kör: FYYY! "Kortväxta" ska det vara! Som i "Snövit och de sju kortväxta." Idioter, tänker jag. Men det är ett annat kapitel.

ANJA PRAESTO

KÄRLEKSORD ÖVER ATLANTEN

Det var vintern 1887, kylan bet genom väggarna på Vulcans tändsticksfabrik i Tidaholm. Röken från skorstenarna blandades med doften av svavel och smörjmedel, och askfyllningssalen fylldes dag ut och dag in av samma dova ljud: skrap, skrammel, viskande röster.

Erika Wilhelminason var nitton år och hade redan slitit flera vintrar vid bänken, händerna härdade och tankarna ständigt vandrande bort från detta dammiga rum. Ibland sneglade hon ut genom fönstret mot Tidan som rann där utanför, och drömde sig bort på dess vatten – bort från fabriken, från monotona dagar och nätternas trängsel med syskonen i den lilla lägenheten i Solkullorna.

En dag mindes Erika särskilt tydligt. Fingrarna värkte av kylan och hon kände hur tröttheten drog i kroppen. Men inom henne pyrde något trotsigt, något som ville mer än bara fylla ask efter ask. Hon tog en liten träask i handen, plockade fram en blyertsstump och skrev:

Flyg mina stickor, i världen ut
och flamma för mig och njut,
då jag sitter här i kvava fabriken
och aldrig har tid att få en vän i viken.
Jag stackars lilla får knoga och gno,
som ingen där ute i världen kan tro,
och träffar en ädling ni ute på färden,
så tala om mig, som är ensam i världen.
Och bed honom skriva, adressen är lätt
han läser ju den på vår etikett.

Hon visste inte riktigt vem hon skrev till – kanske världen själv, kanske någon hon ännu inte mött. Orden kom bara, likt en suck ur hjärtat, och fick följa med i en ask. Sedan gick dagarna vidare, som om inget hänt.

Månader senare kom brevet. Ett brev från andra sidan Atlanten – från Sven, en svenskamerikan som fått just den asken och läst hennes dikt. Brevet hamnade hos fabriksledningen och när förmannen frågade vem som skrivit dikten vågade Erika inte ge sig till känna. Tänk om hon skulle bli av med jobbet!

Andra gången förmannen frågade – det hade kommit ett nytt brev från Amerika – skvallrade en arbetskamrat och Erika var nödgad att bekänna. Uppkallad till förmanskontoret tog hon med böjt huvud emot sin dom. Men förmannen räckte bara över ett brev till henne. Därav öppnade hon kuvertet, pappret prasslade i händerna.

Orden hon läste brände sig fast: hur han kände igen ensamheten i hennes rader, och hur han saknat någon

som förstod. Som förstod hur stark längtan efter att få lämna krav, tvång och förväntningar kunde vara. Som förstod hur mycket man kan trängta efter själsfrände.

De skrev till varandra i månader. På nätterna, när fabriken var tyst och Tidan låg svart under månen, satt Erika hemma vid ljuslågan och svarade Sven. Hon berättade om Vulcan, om den eviga lukten av svavel, om kamraterna i salen som hostade och skrattade, och om drömmen att en dag resa bort. Sven skrev tillbaka om livet i Amerika – om brusande gator, men också om en stilla hemlängtan till västgötslättarnas fält och skogar.

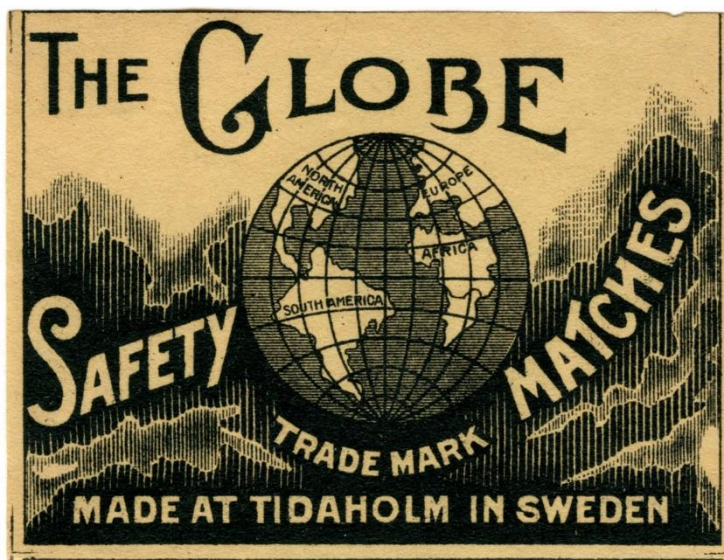
Till sist vågade han sluta drömma. Han reste över havet, och den dagen han steg av tåget i Tidaholm stod hon där vid stationen, hjärtat dunkande så hårt att hon knappt kunde andas. Han log, och i det ögonblicket visste Erika att hennes ord hade nått ända fram.

Måhända var det så här det gick till när längtans ord, författade av en fabriksarbeterska vid Vulcan, for över Atlanten och utvecklade en kärlekshistoria som borde få vilken filmmanusförfattare som helst att fatta pennan. Dikten blev en verklighet som överträffar dikten.

Diffusa källor i muséets arkiv förtäljer att paret gifte sig och flyttade till västkusten. Asken sparades som bevis på ordens och kärlekens kraft och lär finnas kvar i släkten.

Tidaholms tändsticksarv

Vulcans tändsticksfabrik i Tidaholm var under flera perioder världens största. Men när den globala ekonomin föll samman i slutet av 1920-talet, slogs benen undan för många svenska industrier – inte minst tändsticksfabrikerna. Kreugerimperiet kollapsade, och när tändstickskungen Ivar Kreuger tog sitt liv i Paris 1932 var expansionstakten för branschen definitivt över.

Trots krisen stod fabrikerna i Jönköping och Tidaholm starkast. De båda anläggningarna i Jönköping stängdes 1940 respektive 1971. I Tidaholm tvingades Vulcan halvera produktionen redan efter 1932, och fram till 1940 försvann hälften av arbetstillfällena. Staden fick dela ut mat

till arbetslösa, som överlevde genom daglön och nödhjälpsarbeten. Ändå lades tillverkningen aldrig helt ned – en glöd höll sig kvar.

Och tack vare den glöden fick Tidaholm en ny chans. Idag är Swedish Match i Tidaholm världens modernaste tändsticksfabrik. Av koncernens 150 årsanställda arbetar 120 i Tidaholm och 30 i Vetlanda. Största delen av de svenska tändstickorna går på export, ca 95 procent.

Parallellt med tillverkningen växte även ett annat arv fram: litografin. Vulcan drev ett eget tryckeri för tändsticksaskarnas färgstarka etiketter, och grafiker var ett högt aktat yrke. När tryckeriet avvecklades på 1950-talet räddades delar av utrustningen och lade grunden till något nytt – en konstnärlig verksamhet. Idag är Konstlito-grafiska verkstaden i Tidaholm Skandinavien mest välutrustade ateljé för konstillitografi. Hit kommer konstnärer från hela världen för att trycka sina verk, och verkstaden fungerar även som utbildningsplats för konstnärer och studenter.

I Tidaholms museums arkiv finns tusentals etiketter bevarade, med motiv från jordens alla hörn. Det är lätt att föreställa sig hur dessa exotiska bilder satte fantasin i rörelse hos arbetarna – och väckte längtan bortom arbetsbänkar och fabriksväggar.

Och om vi till sist återknyter till Erika Wilhelminason och hennes drömmar, så påminner hennes historia oss om ordens makt. I askfyllningssalens monotona vardag formade hon en dikt – ett budskap – som korsade havet och fann vägen in i någons hjärta. Ord har kraft att förändra mer än vi anar.

HELENA STÅLNERT

ROLIGT SAGT – PÅ SKARABORGSKA

Kanske började det en varm julidag i början av 60-talet. I ett sommarstugeområde långt inne i Västerbottens inland hade några barn ordnat revy i öppningen på en liten grå, knuttimrad lada. Inträdet var tjugofem öre för publiken, dvs. föräldrar och grannar. Det var sånger, roliga historier, sån't som barn brukar uppträda med. Så var det mitt nummer "Sveriges i särklass vackraste röst", den del som handlar om stripteasetävlingen. Jag hade lärt mig Birgitta Anderssons monolog:

Ja börja mä å lirka mä vänsterskon, sen högerskon, då gick kyrkoherden... sen börja ja knäppa upp kjorteln, rulla ner strumpera...då kom kyrkoherden tebaka, så prasschla ja mä underkjolen, ja prasschla och prasschla...Då upptäckte ja att Anna-Lisa i Konsum låg jämsides, så då bara ja schlet av mig klära och skrek: Länge Leve Lantmannaföreninga!

(nej, jag tog inte av mig några kläder). Den företrädesvis västerbottniska publiken tjöt av skratt. Kanske för det komiska i att en tioåring framförde just denna monolog, men säkert också för att de tyckte att dialekten lät så rolig.

Kanske var det då jag för första gången förstod att den skaraborgska dialekten kan väcka stor munterhet.

Det är inte så konstigt. Nationellt och officiellt har ju skaraborgsdialekten främst hörts i komiska sammanhang. Förutom alla Birgitta Anderssons roliga figurer, inte minst "Gumman som blev liten som ena tesked", så har vi ju skrattat åt Sten-Åke Cederhök i "Däta ä vägförvaltninga i Skultorp". Mångsidige Robert Gustafsson har fått många att skratta åt skaraborgskan och för övrigt även andra dialekter. Denne bygdens store sons första stipendium utdelades för några år sedan till den skaraborgska komikergruppen Kass Humor, som bland annat producerat "Västgötanytt" (Youtube) och "Uti bödga" (SVT). På senare år har barnen skrattat åt kolloledaren i sommarserien "Snorkråkan" (SVT). Även om Galenskaparna har sina rötter i Trollhättan, så har onekligen huvudpersonerna i "Macken" en skaraborgsliknande dialekt. Musikgruppen Bröderna Djup, iklädda blåställ, keps och rutiga skjortor, ursprungligen enbart lokalt förankrade i trakterna runt Lidköping, fick ett större genombrott i början av 80-talet då de hamnade på Svensktoppen.

För att få en lite mer kompetent analys av min tes att västgötskan i allmänhet och skaraborgskan i synnerhet uppfattas som rolig har jag vänt mig till två experter i bekantskapskretsen.

En av dem är Patrik Hadenius, just nu på väg att skapa Sveriges första språkmuseum. Tidigare förlagschef, chefredaktör för Språktidningen, författare och ofta medverkande i radioprogrammet Spanarna. Han pekar på att lustiga figurer ofta pratar bred dialekt.

Det är väl just de där bonniga sammanhangen som gjort att folk tycker västgötskan låter rolig, funderar Patrik Hadenius.

Det är ingen vild gissning att dialekter kommer att få utrymme när Språkmuséet så småningom står klart.

Dialekter är både uppskattade och omhuldade, säger Patrik och pekar på flera skäl till att vissa uppfattas mer positivt än andra. Ett är att dialekter som går upp i slutet av en mening låter gladare och roligare.

En annan person med djupa insikter i både språk och humor är min granne Fredrik Lindström. Programledare, författare, föreläsare, underhållare som medverkat till mängder av tv-program, på senare år främst som domare i SVTs På Spåret. Hans intresse och engagemang i språk och dialekter har knappast undgått någon.

Alla västliga dialekter uppfattas som glada. Den frejdiga satsmelodin gör att även allvarliga budskap kan låta positiva, berättar han.

För många år sedan gjorde han tillsammans med producenten Karin af Klintberg programmet Värsta Språket. I ett av avsnitten hälsade de på hos mig på SVT, där jag var chef för Aktuellt-redaktionen. Vi resonerade om förekomsten av dialekter i nyhetsprogram. Då var det inte särskilt vanligt. Minns att jag betonade vikten av begriplighet och att undvika distraktioner. Det senare inte bara

när det gäller uttal, utan även klädsel, smycken och frisy-
rer. Nyhetsprogramledare är fortfarande ganska propret
och diskret klädda och välkammade. Däremot har tole-
ransen för dialekter och brytning ökat.

Det är definitivt en uppåtgående trend för alla slags
variationer av språket, säger Fredrik Lindström.

Annat var det då jag skulle göra min praktik som bli-
vande journalist. Jag skulle jobba ett halvår på Radio Got-
land. Men eftersom jag uttalade ordet "deras" på skara-
borgska, dvs. "däras", så skickades jag till talpedagog. Jo,
jag fick med mig en del om magstöd och andningsöv-
ningar också.

Det som under alla år varit förvånande är att stock-
holmskan, som ju också är en dialekt, är så accepterad i
radio- och tv-sammanhang. Även fin-skånskan, Lunda-
dialekten, har en särställning. Det är väl därför den ibland
kallas P1-skånska. Möjligen kan avsaknaden av mer folk-
liga dialekter leda till ett ökat gap mellan dem som kom-
mer till tals i riksmmedia och folk på landsbygden.

Hur står det till i näringslivet då? Ja, den mest kände
företagaren och uttolkaren av den skaraborgska dialekten
är utan tvekan Bert Karlsson. En person som förvisso varit
framgångsrik företagare i musikbranschen, med Som-
marland och på senare år med flyktingboenden, men som
numera skapar mest rubriker genom att vara arg och ils-
ken på det mesta. Nu för tiden så ofta att det väcker mer
munterhet än medhåll.

Men det man lätt glömmer är att vd:n för Sveriges största företag, AB Volvo, är en stolt bärare av den skaraborgska dialekten. Martin Lundstedt utsågs 2019 till Årets Hedersskaraborgare just för att han behållit sin fina mariestadsdialekt. Den är kanske något nedtonad vid presentationer av kvartalsrapporter och på kapitalmarknadsdagar, men den hörs tydligt vid sidan av offentligheten, ofta med ett stort garv. Hittills har också Volvos aktieägare blivit glada av att höra Martin Lundstedts rapporter, men det beror nog mer på budskapet än på dialekten.

Nu behöver vi bara också en tuff hjälte på film eller en hårdkokt deckare i en tv-serie som talar skaraborgska för att tvätta bort den komiska image som finns runt dialekten. Eller så spelar det ingen roll längre. För att citera Patrik Hadenius: Det krävs mer än en dialekt idag för att vara rolig.

Fredrik Lindström brukar påminna oss om att språket är vårt viktigaste redskap. Att vi alla har ett ansvar för att vårda och utveckla vårt språk och vår dialekt, oavsett vad språkpolicer, akademier och språknämnder säger. Det blir ju mycket roligare så också.

Själv avslutar jag väl som Birgitta Andersson. Tjoho!

SÖREN HOLMBERG

**AXEWALDS SLOTT
FÖRNÄMSTA KONUNGASÄTET I
WÄSTERGÖTLAND**

Jag vet inte hur många gånger som jag har passerat i bil på väg till Skara eller åt andra hållet på väg till Skövde, och alltid tänkt samma sak – jag måste stanna och besöka platsen för den ståtliga borgen. Men ända sedan 1960-talet med ständigt samma resultat, bilen har rullat vidare. Inför skrivandet av detta kapitel hade jag dock bestämt mig för skärpning. Platsen för borgen skulle besökas. Jag hade klart för mig att det inte fanns mycket kvar att se. Det mesta skall vara förstört och skövlad och övervuxet sedan länge. Det tråkiga var jag beredd, för att inte säga bepansrad, på att klara av, om än med nostalgiska vibrationer. Familjen Holmberg har sina rötter uppe i byn Ljungstorp på Billingsluttningen med utsikt över Varnhem med Sveriges vackraste kyrka och över Axevalla hed med alla militärminnen. I slutet på 1700-talet kan mina förfäder därtill ha sett ruinresterna av den magnifika bor-

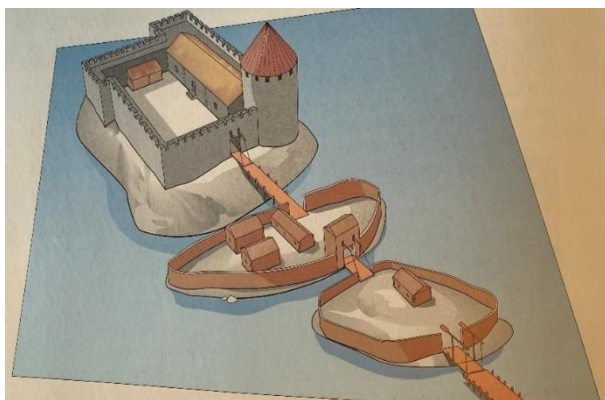
gen Axevalla Hus — som den med skaraborgsk blygsamhet ofta benämndes. I Erik Dahlbergs klassiska praktverk *Suecia Antiqua et Hodierna*, från sent 1600-tal, avbildas höga imponerande murar som en gång gjorde Axevalla borg mycket svårintaglig. När närliggande Skärvs kyrka byggdes om och renoverades på 1780-talet revs de sista murarna och ruinen plundrades på all sten. Mycket synd tycker jag, och dagens skärvbor håller säkert med. Det hade varit fantastiskt att ha kvar Axevallaborgens ståtliga murrester, hade varit bra för turismen. Inte minst med tanke på att Jan Guillous riddare Arn varit där på alla götars ting utanför kungsgården vid Axevalla.

Platsen för borgen

Någon skärpning blev det dock inte. Jag har fortfarande inte besökt de övervuxna resterna av Axewalds Slott, det förnämsta konungasätet i Västergötland. Så omtalas Axevalla Hus på en minnestavla uppsatt på Varnhems kyrka år 1673. Något riktigt bra skäl till att jag avstod från att vandra över en vacker skaraborgsk äng fram till de träd- och blombevuxna resterna av ett av medeltidens starkaste fästen har jag inte. Annat än att jag kanske i mitt sinne ville bevara en gammal romantisk bild av det vackra slot- tet som det var innan rättmätigt uppretade västgötska bönder på 1400-talet erövrade och brände ned det som hade blivit en förhatlig fogdeborg. Som jag vill minnas Axevalla Slott lyckades målaren Hjalmar Arleman med stor konstnärlig fantasi framställa det på en tavla från 1924. Ja, en blodbestänkt krigisk borg men med ståtliga tinnar och torn. Och ja, jag vet att Arlemans tavla är "Fake

News". Så tjuusigt var inte Axevalla Slott. Men vad gör det. Jag vill minnas det som tjuusigt, som lika imponerande som Arleman målade det.

Hur det verkliga Axevalla Hus såg ut vet vi inte. Platsen på en udde i en sjö har aldrig blivit arkeologiskt utgrävd. Under storhetstiden kring slutet av 1300-talet var Axevalla ett försvarskomplex – ett av Svea Rikes starkaste. En bra och trovärdig bild av hur borgen kan ha sett ut finns tecknad i Georg Fribergs och Björn Lippolds skrift *Axevalla hus. Svenskt medeltidsfäste och säte för västgötakungarna*. Borgen hade en yta på cirka 52 X 44 meter med tjocka murar upp till tio meter höga. I ett av hörnen reste sig ett försvarstorn med tre våningar. Borgen var därtill omsluten av vattenfyllda vallgravar, och en förborg skyddade porten in i fästet. Några hundra meter väster och söder om huvudborgen fanns två skansar som försvårade en belägring.

Så här kan Axevalla hus ha sett ut under sin storhetstid

Gamla anor

Axevalla hus har mycket gamla anor. Enligt en föga trolig sägen skall Olof Skötkonungs moder Sigrid Storråda i slutet av 900-talet ha bebott en gård i närheten av platsen för Axevalla Hus. Om man kan tro på uppgifterna på minnestavlan på Varnhems kyrka skall Inge den äldre (kung i omgångar mellan 1079–1110) ha vistats på borgen när han hundra år senare var i Västergötland. Vi är på säkrare mark när det gäller hur och när Axevalla Hus grundades då vi når 1200-talet. Vid den tiden, under ledning av Birger Jarl och hans ättlingar, började ett mer sammanhållet Svea Rike växa fram. Och därmed behovet av stödjepunkter för den kringresande kungamakten. Borgar började byggas – för att kunna försvara riket mot främst Danmark och Norge, men också för att kunna samla in och förvara naturskatter. Redan på 1100-talet hade Sveriges första kungaborg i sten byggts på Visingsö i sjön Vättern mellan Västergötland och Småland. Men den stora borgbyggarperioden inträffar under sent 1200-tal. Många borgar byggdes i gränslandskapet Västergötland. Så många att Västergötland var Sveriges borgrikaste landskap under medeltiden. Bland de första och äldsta är Lödöse Hus vid Göta älv, Gälakvist i Skara, Axevalla Hus nära Varnhem och Aranäs vid Vänern och Kinnekulle. Alla uppgifter är osäkra och därtill fåtaliga. Men i Axevallas fall finns uppgifter om att danske kungen Erik Klipping åren 1277/78 varit i strid med kung Magnus Ladulås uppe i Västergötland och då vistats på Axevalla borg. Under en kortare tid skall han till och med hållit kung Magnus fånge på Axevalla Hus. Ett mer handfast bevis på Axevallas 1200-tals

anor är förekomsten av en pålspärr i trä i sjön utanför platsen där borgen låg. Dendrokronologiska undersökningar av trädstammarnas ålder visade att de är från cirka 1288. Rester av pålspärren kan fortfarande ses i Husgärdessjön där Axevalla Hus tronade på en lättförsvarad udde.

Omnämnanden av Axevalla borg i välbelagda källor finner vi först i början av 1300-talet. Brödrastrider mellan Magnus Ladulås söner pågick. Kung Birger slogs om makten med sina bröder Erik och Valdemar. I ett delat Svea Rike hade Erik makten i Västsverige. Efter en brand cirka 1308 lär hertig Erik ha återuppbyggt Axevalla Hus, för att några år senare ge bort det i morgongåva till sin norskättade brud Ingeborg.

Ingeborg av Axevalla

Tillsammans med Erik fick Ingeborg en son, den blivande kung Magnus Eriksson. Fadern, hertig Erik, mördades av kung Birger i Nyköpings gästabud 1318, vilket startade ett uppror mot kung Birger som ledde till hans avsättning och flykt ur riket. Upproret leddes av bland andra hertiginnan Ingeborg, som efter segern medverkade när hennes treåriga son Magnus år 1319 valdes till kung i både Norge och Sverige. I lille kung Magnus förmyndarstyre under 1320-talet var moder Ingeborg en av de ledande. Hon fattade understundom beslut med eget sigill. Det är inte helt fel att utnämna henne till Sveriges första kvinnliga regent. En som har gjort det är religionshistorikern Åke Ohlmark.

Ingeborgs styre kom att ifrågasättas av stormännen i riksrådet. Hon beordrades att lämna Axevalla Slott, vilket hon vägrade. Efter en belägring 1323 tvingades hon dock bort. Enligt ett fredsfördrag i Skara 1326 överenskomms formellt att Ingeborg skulle lämna det stora Axevalla slottslän tillbaka till rådet. Och stort var det. På Ingeborgs tid omfattade det norra Västergötland och hela Värmland.

Hennes son Magnus besökte Axevalla Slott flera gånger när han blev myndig kung. Vem vet, kanske Ingeborg gjorde honom sällskap där någon gång och mindes när hon regerade Svea Rike från Axevalla Slott. Ingeborg levde ända till 1361, men slapp att bevittna när sonen Magnus efter förlorade stridigheter avsattes som kung 1364, och ersattes av Albrekt av Mecklenburg. Albrekt hade stor hjälp av att han backades upp av dåtida Sveriges rikaste man, Bo Jonsson (Grip). Påminner om dagens USA där Donald Trump valdes till president 2024 med stort ekonomiskt stöd från en mycket rik Elon Musk. Denne Albrekt i Sverige på 1300-talet var dock inte en helt främmande fågel. Hans moder var Eufemia, en dotter till ingen mindre än Ingeborg – som alltså var moder till en svensk kung (Magnus) och mormoder till en annan svensk kung (Albrekt). Bra jobbat av Sveriges första kvinnliga regent och innehavare av Axevalla Slott.

Ingeborg av Axevalla ättemoder till ytterligare två kungar

Kung Albrekt kom efter några år att utmanas om makten av den kvinnliga regent som i historieböckerna brukar ut-

pekas som Sveriges första – drottning Margareta. Invite-rade av missnöjda svenska stormän marscherade hennes trupper vintern 1389 den klassiska vägen från danska Halland upp i Västergötland och besegrade och tillfångatog kung Albrekt i slaget vid Åsle strax utanför Falköping. Segern fullbordades något senare när Margaretas soldater efter en kort belägring lyckades inta Axevalla borg. Triumfen kröntes när hon senare på året 1389 utropades till regent och Svea Rikes drottning. Och det trots att Stockholm fortfarande var i mecklenburgarnas händer och skulle så förbli ända till 1398 – ett tydligt tecken på att Svea Rike på 1300-talet inte styrdes från Stockholm. Kungamakten var ambulerande – man åkte från slott till slott. Och åkte vidare när matförråden var tömda.

Margareta kom att styra Sverige, och Kalmarunionen som hon var med och skapade 1397, ända till sin död 1412. Under hennes tid var Norden en regional stormakt i Europa. Hon hade ingen självskriven tronföljare, så för att säkra tronföljden valde hon att göra sin systems dotter-son till "medkung" 1396. Han fick som kung namnet Erik av Pommern. Kung Erik styrde oftast unionen med Danmark som bas. Men han skall ha besökt Axevalla tillsammans med drottning Margareta, och inte minst hade han blodsband med hertiginnan Ingeborg. Erik av Pommern var på ingifta irrvägar barnbarnsbarnbarn till Ingeborg av Axevalla. Han var kung nummer tre som hon varit med och frambringat – direkt eller indirekt.

Kung Eriks styre med höga skatter, handelshinder och utländska fogdar på slotten skapade stort missnöje. I järn-exporterande Dalarna utbröt år 1434 ett uppror som

snabbt spred sig över hela Sverige. Bondeuppbåd brände fogdeborgar och marscherade mot Stockholm och sedan söder och väster ut. Upprørsledaren var bergsmannen Engelbrekt. En av de borgar som man inte lyckades inta och bränna var Axevalla. Flera stormän med bland annat marsken Karl Knutsson (Bonde) i spetsen anslöt sig till upproret. Efter det att Engelbrekt mördats i en privat motsättning 1436 ebbade striderna ut. Kung Eriks sida hade förlorat. År 1439 blev han slutgiltigt avsatt som kung i Sverige. Han bosatte sig på Gotland, som var en sorts fristat, och ägnade sig bland annat åt att stödja sjöröveri på Östersjön.

Sveriges starke man Karl Knutsson (Bonde) tvingades 1441 acceptera valet av ytterligare en kung från Tyskland – den unge Kristoffer av Bayern. Så vitt känt besökte kung Kristoffer aldrig Axevalla Hus. Men fantastiskt nog hade även han blodsband med vår hjältinga Ingeborg. Via fortsatt krångliga ingiften var han barnbarnsbarnbarnsbarn till hertiginnan Ingeborg av Axevalla. Kristoffer av Bayern blev kung nummer fyra på Ingeborgs ättetavla. Någon form av rekord skulle jag tro.

Kung utan familjeband till Ingeborg

När sedan kung Kristoffer överraskande dog ung 1448 utnyttjade Karl Knutsson läget. Enligt Dick Harrison lät han välja sig till kung "i vad som i praktiken måste betecknas som en militärkupp." Harrison ser Karl Knutsson som en av svensk historias värsta maktpolitiker. Trösterikt för Ingeborg var han inte en ättling till henne. Förste kung på över hundra år som inte hade släktband med Ingeborg.

Karl Knutsson lyckades bli vald till svensk kung inte mindre än tre gånger – 1448–57, 1464–65 och 1467–70. Hans karriär kantades enligt Harrison av svek, förräderi och brutalitet. Harrison belägger cirka 45 politiska mord eller avrättningar i Sverige under 1400-talet. Och slår fast att: "Av dessa var Karl Knutsson antingen personligen ansvarig eller direkt inblandad i 22 säkra fall och 3 osäkra." Harrisons dom är inte nådig. Han utnämner Karl Knutsson (Bonde) – Sveriges mest frekventa kung – till ett "rötägg".

Mot denna bakgrund är det inte underligt att Karl Knutsson tillämpade metoden "all in the family" när han efter makttillträdet 1448 skulle utnämna fogdar/hövitsmän på Axevalla Slott. Först fick halvbrodern Knut Stensson (Bielke) jobbet, sedan före detta svågern Ture Tureson (Bielke). I det senare fallet fungerade inte familjebanden som förväntat. Herr Ture ertappades med att förrädiskt ha brevväxlat med danske kungen och fängslades av kung Karl Knutsson. Dock kunde han fly innan man hann halshugga honom. Han blev inte ett av Karl Knutssons många avrättade offer.

Mordiske Karl Knutsson (Bonde) dog strådöden – det vill säga fridfullt i sin säng – som svensk kung på Stockholms Slott 1470. Axevalla Slotts öde beseglades vid ungefär samma tid. Arga västgötabönder trötta på förhatliga fogdar och blodbesudlade krigsherrar brände ned borgen 1469 eller 1471 – båda årtalen förekommer i källorna. Någon återuppbyggnad blev det aldrig. Axevalla Slott blev en vacker, stenrik ruin som långsamt plundrades på sten ända fram till sent 1700-tal när inget mer fanns att hämta.

Axevalla Hed

Men 1696 var stora delar av ruinen intakt. Det framgår av Erik Dahlbergs teckning i *Suecia Antiqua et Hodierna*. Och det var då, 1696, som Skaraborgs regemente valde den näraliggande Axevalla Hed som samlings- och övningsfält. Axevallas gamla koppling till soldater och krig återupptogs. Heden blev en klassisk plats för militära övningar och parader ända fram till 1900-talet. Marscherande soldater måste hållas på gott humör, därför fick de fram till år 1881 en sup varje morgon – en så kallade Jungfru (8 cl). Efter 1881 slopades dock Jungfrun. Med inspiration från den nyktrare unionsbrodern Norge infördes istället en kopp kaffe på morgonen.

Skaraborg som Svea Rikes vagga på 1100–1200-talen är numera en välkänd sanning. Men att Axevalla var en vagga för det svenska militärflyget var en nyhet för mig – och det trots att jag gjorde lumpen i flygvapnet. År 1912 genomfördes de först provflygningarna med två franska plan på Axevalla Hed. Planen var inköpta i Frankrike och fraktade i lådor med båt och tåg innan de sattes samman och provflögs på heden och över Axevalla Slotts ruiner. Historiens vingslag kan vara märkliga.

Soldater i tält och i dragiga baracker på en hed fungerade dåligt när den allmänna värnplikten infördes i början av 1900-talet. Sverige började då i stor skala bygga kaserner för värnpliktiga över hela landet. För Skaraborgs regemente betydde det inflyttning till Skövde 1913. Dock alla övningsfält gjorde man sig inte av med på Axevalla Hed. Än idag finns några kvar i försvarets ägo. Den åttahundraåriga militära närvaron i Axvall lever vidare.

Kan Di vara så jävlige?

Alla goda berättelser i Västergötland kräver en avslutande västgötahistoria. Så ock i detta fall. Det hände att konungen besökte övningarna på Axevalla Hed. Vid ett tillfälle på 1800-talet frågade han då en beväring:

Vad gör han om fienden kommer från det hållet?

Och pekade åt vänster.

Då vänder jag byssa ditåt och skjuter, sa beväringen

Bra sa kungen, men vad gör han om fienden kommer från andra hållet? Och pekade åt höger.

Då vänder jag byssa åt det hållet å skjuter ditåt, sa beväringen.

Utmärkt sa kungen, och frågade till sist: Vad gör han om fienden kommer bakifrån?

En förvånad beväring svarade då: Kan Di vara så jävlige?

Lede fi på den tiden var samma lede fi som vi idag rustar upp oss för att försvara oss emot. Att Di kan vara jävlige har Di visat i kriget mot Ukraina. Om det smäller kommer Sverige förhoppningsvis inte att vara lika förvånat som den troskyldige beväringen på Axevalla Hed för hundra-femtio år sedan. Men så illa skall det inte gå. Axevalla behöver inte uppleva några fler krig.

BARBRO LENNÉER AXELSON

KOMMUNIKATION I KONFLIKT

Vi måste lära henne folkvett. Vi har gjort fel. Hon måste träffa folk som hon inte tycker om, innan det är för sent.

Tove Jansson, *Sommarboken* (1972)

Konflikter, motsatsen till konsensus eller harmoni, är intressanta. Särskilt andras. De egna kan däremot vara påfrestande, om de är ihållande. Massmedia liksom film och skönlitteratur lever högt på konflikter. De alstrar fler känslor, skapar nyfikenhet och spänning och bjuder på underhållning.

Det finns en rad definitioner av begreppet konflikt. Jag nöjer mig med en klassisk sådan: "En konflikt är en kollision mellan olika behov, intressen, önskningar, värderingar, handlingar" (de Bono 1986).

Krockar kan även uppstå, när personer har samma behov eller mål men som inte går att tillgodose, dvs. konkurrens.

Konflikter är inbyggda i demokratin. Därför är det märkligt att de inte har högre status. Istället döljs de,

framförallt utåt för andra, i både familjer och arbetsgrupper och är ofta omgivna av skam. Det försvårar öppenhet och därmed problemlösning. Döljandet medför också, att vi inte lär av varandra som vi gör i andra sammanhang.

Olikheter är både berikande och belastande

Sociologen George Simmel (1964) skriver, att likhet och olikhet är den avgörande faktorn för människans förståelse av sig själv och sina medmänniskor. Olikheter både berikar och besvärar i såväl privatliv som arbetsliv. Vi vill gärna tro, att vi tycker om dem, eftersom de utgör kärnan i en demokrati. Vi inser också, att personer är unika som individer och därmed olika. Men ideal är en sak, verklighet något annat.

Upplevd likhet skapar större trygghet, stärker närhet, vikänsla och gemenskap. Tillräcklig likhet som bas behövs också för att stå ut med varandras olikheter. Inte minst är likhet ifråga om grundläggande värderingar konfliktförebyggande.

Begränsade olikheter ser vi som uppiggande kryddor. Eller när personer kompletterar varandra i en relation eller i en arbetsgrupp. Mary Follett (1924 /2013), amerikansk socialpsykolog och förhandlare, en av pionjärerna i det demokratiska samhällsbygget, hade som motto "rädsla för olikheter är rädsla för själva livet." Vi måste förstå att berikande mångfald är dess mest väsentliga kännetecken. Att ignorera skillnader är det mest ödesdigra misstag man kan begå, eftersom de utgör demokratis själ, skriver Follett.

Konflikter på jobbet och privat

Konflikter har olika karaktär på jobbet och privat. Några skillnader är följande:

På arbetet agerar vi i roller med (förhoppningsvis) definierade uppgifter och ansvar vilket förebygger konflikter. Vi får dessutom lön för att vara samarbetsvilliga och trevliga. Därför skärper vi oss.

På arbetet finns också en chef som har till uppgift att både förebygga och hantera konflikter, t.ex. medla eller besluta, när medarbetare inte klarar detta på egen hand. Chefer har på grund av sin maktposition mycket stor betydelse för bättre eller sämre konflikthantering, inte minst som förebilder för medarbetarna.

Undvikande konflikthantering är generellt betydligt mer vanlig på jobbet. Ett skäl är att det är svårt för medarbetare att enas, om och när de ska ta itu med ett missnöje. Och hur? Några vill, andra vill inte och så skjuts frågan framåt eller går under jorden igen. Yttrandefriheten, mycket central för demokratin i en grupp, har också stor betydelse. Ju öppnare arbetsklimat, desto lättare är det att tala även om känsliga ting.

Parlivet

Nyförelskade pars konfliktnivå är låg. De anpassar sig så gärna till varandra. Välviljan gentemot den andre står i centrum. I takt med ihopflyttningen tar även konflikterna steget över tröskeln. Nu ska paret hantera närhet – avstånd, likhet – olikhet, frihet – bundenhet, trygghet – spänning, fördela tid, pengar, och energi som par/familj

men även i det sociala nätverket. Klarar man inte denna balans, fräter det på samvaron.

Framlidna Ruth Ginsburg, ledamot i Högsta Domstolen i USA, fick ett råd, när hon gifte sig. Var lite döv! Sug inte in allt negativt, som du tycker dig höra från din partner. Snälltolka! Bibehåll lugnet är ett annat gott råd. När stress kommer in i bilden intensifieras även små dispyter och förflugna ord.

Vad som håller ihop eller bryter ner banden mellan par är inte så mycket frågan om kärlek och sexualitet, utan om hur paret hanterar sina konflikter, konstaterar flera forskare (bl a Hoban 2006, Gottman 2008).

C:a två tredjedelar av pars problem /konflikter är mer eller mindre konstanta över tid. Enligt en auktoritet på området, John Gottman (2008), måste vi helt enkelt lära oss att handskas med våra olikheter. De går sällan över, möjligen mildras de. Konflikter är den vanligaste anledningen till att par söker professionell hjälp.

Par som fungerar väl lever inte i någon konstant harmonibubbla, men de har lärt sig att tala om sina problem på ett öppet, respektfullt och flexibelt sätt utan att anklaga varandra för varandras olikheter. Dessa par är också angelägna att reda ut uppdykande problem i närtid. De säger sällan: "Varför har du inte sagt något tidigare?"

Kommunikationsformer

Det är människans förmåga att tala och lyssna som räddar oss från utplåning

Yasar Kemal författare

Kommunikation är nyckelordet i allt samspel. Öppen, tydlig och välvillig kommunikation. Mer än de tre orden skulle egentligen inte behöva sägas – eller skrivas – vad gäller konstruktiva samtal.

Jag beskriver nedan några av de viktigaste formerna, alla aktuella i konflikthantering men också i övrigt.

Självssamtal för reflektion

En ständigt närvarande men mindre erkänd form av kommunikation är självssamtal. De sker som inslag i det tysta tänkandet. Vi rådgör inte bara med andra utan framför allt med oss själva. När man i lugn och ro sjunker in i sina självssamtal, leder detta till klarare reflektioner om hur man behöver handla och varför (Archer 2003).

Socialpsykologen Georg Mead (1936/ 1972) använder begreppet "internal conversation" och skriver så här: "Det finns ett inre forum, där vi både konfererar med oss själva och själva svarar ... Vi utvecklar våra idéer, organiserar våra tankar, vi intar olika roller, presenterar argument och förkastar dem ... Det är helt enkelt en månggräddad bearbetningsprocess, ofta som del i problemlösning. Vi ägnar en hel del tid åt sådan inre bearbetning, inte minst kring om vi öppet ska ta itu med en känslig konflikt eller låta den vara, men sedan även i den fortsatta problemlösningen.

Tunna band och småprat

Vi behöver starka sociala band som skapar sammanhållning men också "weak ties", tunna band, som bl.a. tillgodoses i arbetsgrupper, i grannkontakter och vid ännu mer

tillfälliga kontakter i affärer, på ett tåg, vid en bardisk ... (Granovetter 1973/2023).

Någon har sagt, att småprat är gemenskapens och lärandets innersta väsen. Förutom att mycket information och kunskap sprids i dessa informella kontakter, så är det helt enkelt trevligt med lite lättsamt, oambitiöst småprat, en underskattad kommunikation. Enklare fnurror på träden, till exempel missförstånd, kan ofta lösas i småpratets form.

Småpratet utgör även en form av underhåll av relationer och samarbete överhuvudtaget. Vägen framåt efter en genomgången konflikt, eftersläckningen, består ofta i att man närmar sig varandra i småpratets form. Helst om något helt annat och mindre känsligt ämne. Det finns mer att läsa om de olika stegen i konflikthantering, bl.a. eftersläckningen, dvs. slutskedet i konflikter, i vår bok om temat Konflikter (Lennéer Axelson & Thylefors 2013).

Konflikthantering

Grovt kan man skilja mellan sakkonflikter, inre konflikter och relations-systemkonflikter. Ska vi kunna hantera motsättningar behöver vi först få grepp om deras innehåll genom att stanna tillräckligt i analysfasen. Ibland är detta steg tillräckligt. Man kommer kanske underfund med att ett komplicerat missförstånd uppstått. I en konflikt blir vi lätt misstroga och bygger därtill dessutom ofta upp negativa fantasier om varandra. I värsta fall skapar vi fiendebilder som kan vara mycket svåra att lösa upp.

F.d. diplomaten Jan Eliasson brukar tala om att en person med god konflikt- och förhandlingskompetens har

förmågan att fortsätta kommunicera också med sina fiender. Så långt det nu är möjligt.

Konflikt- och förhandlingsstrategier

I see it my way You see it your way ... We can work it out ...

We can work it out ...

Beatles

Det finns två övergripande förhållningssätt i all kommunikation och problemlösning; öppenhet och slutenhet. Det säger sig självt, att man inte kommer långt med "tys-tism".

I politiska kretsar görs försök att smugla undan konflikter som kan bli bränsle för oppositionen, men det finns alltid någon journalist som gräver fram dem till beskådande i media. Ofta är detta en god gärning som gagnar det öppna samhället.

Undvikande strategi

Detta är en traditionell svensk konfliktstil (bl.a. Daun 1989) men som delvis förändrats de senaste årtiondena. Den yngre generationen är mer öppen, åtminstone i sina parliv. På jobbet kan de unga dock behöva anpassa sig på grund av osäkra anställningsformer. Vill de bli befordrade är de också medvetet mer försiktiga på grund av detta egenintresse.

Vilken grad av makt olika personer besitter såsom personlighet, kunskaper eller i sina roller avgör ofta framgången i förhandlingar. Som sommargäst i Dala-Kungs-

lena måste jag ha vett att fatta att det är de bofastas intressen som har företräde, om vi har olika uppfattningar i en fråga. Från min sida krävs följsamhet, om grannsämjans ska blomstra.

Särskilt komplicerat blir det, när chefer i en arbetsgrupp intar en passiv hållning i förhållande till större problem som borde tas itu med för verksamhetens och allas bästa. Det är en del i vad som benämns destruktivt ledarskap. Det definieras som "fientligt eller hindrande." I ett forskningsprojekt hade en hel tredjedel av medarbetarna sådan erfarenhet. Den passiva undvikande chefsstilen var vanligast. Dessa chefer brast i närvaro, hade svårt att ta tag i viktiga frågor och att fatta beslut. Det är en stor nackdel att vara illa till mods i umgänget med problem, eftersom minst 25% av chefers tid går åt enbart till konflikt-hantering.

Passivt ledarskap bedöms som minst lika ogynnsamt som det destruktiva: chefer som är auktoritära, lynniga och utagerande (Fors Brandebo, Nilsson & Larsson (2018).

Ibland sker anpassningen till andra frivilligt som ett medvetet val. Människor kan leva med sin konfliktängslan förutsatt att de genuint accepterar den. Att ha ett lugn inom sig och omkring sig är viktigast för dem. Få vill dock vara ett "mähä" eller en "dörrmatta". Det är heller inte det tillfälliga konfliktundvikandet som är problemet utan det kontinuerliga.

I ett par olika studier på Hospice tillfrågades de svårt sjuka personerna, om vad de ångrat i sina liv. Det dominerande svaret var just överanpassning, att de inte vågat

säga ifrån och låtit andra bestämma för mycket. Därefter kom att de inte förverkligat sina drömmar och nu är det för sent (Sand & Strang 2010).

Försvaren för bristande öppenhet och undvikande konflikthantering är oftast hoppet om självläkning, vilket också kan ske. Andra skäl är tron, att allt ska förvärras, om man öppet börjar tala om problemen. Så kan mycket väl också ske under en period, när man har lagrat känslor på hög. Konfliktångesten stiger. Då gäller det att rusta sig med tålamod och inte avbryta det försök till förbättring som påbörjats.

Bristfällig konfliktkunskap är ett tredje skäl, särskilt om man alltid varit undvikande och inte fått några positiva erfarenheter av att det går att ta sig igenom en konflikt. Forskning visar, att relationer också kan förbättras efter konflikter som avlöst väl.

Kompromissen

Vanligaste och tryggaste sättet att hantera konflikter både i familjer och i arbetsgrupper är att kompromissa, dvs. gå halva vägen var.

Kompromissen är en av mänsklighetens största uppfinningar, skriver Georg Simmel (1970). Det finns de som tycker, att man inte tillräckligt uttömmar andra problemlösningar, när man börjar kompromissa. Självt anser jag, att man ofta kan börja med en tillräckligt bra kompromiss, om man tror att den långsiktigt leder i rätt riktning. Sedan kan man fortsätta diskussionerna och se om man hittar en ännu bättre problemlösning, den s. k. tredje vägen, där

man kommer fram till mer kreativa lösningar. (Lennéer Axelson & Thylefors 2013).

Kamp- och vinnastrategin

Detta är en dominant och tävlande stil, ofta även kallad vinna-förlora-strategin. Omogen förhandlingsstil är en annan benämning. Det är inte dialoger som dominerar utan monolog-monolog-turer. Var och en kämpar för sina idéer men lyssnar knappt på den andre. Ibland faller även grupper som är i konflikt med varandra lätt in i detta mönster.

Frågor som avgjorts med att en vinner och en förlorar är sällan färdiglösta. Förloraren blir lätt upptagen av en framtida revansch.

Mest destruktiva konflikter på jobbet utgörs av förtal, utfrysning, allvarliga trakasserier, kränkningar. Värst är det, när föräldrars bristfälliga konflikthantering oförskyllt drabbar barn vid en skilsmässa. Vuxna kan avbryta kontakter i en svår konflikt vilket är omöjligt för utsatta barn som i värsta fall " slits i stycken" i lojalitetskonflikter, när den ena föräldern gör allt för att vinna en vårdnadsstrid, inte för att samarbeta. Detta är ett exempel på när " förnuftets röst är svag" som Freud uttryckte det.

En måttligt dominant konfliktstil kan dock ibland behövas. Olika situationer kräver olika hänsyn. Chefer måste precis som föräldrar ibland använda sin makt och auktoritet: agera medlare eller domare och framföra, att "detta är tyvärr inte förhandlingsbart" lugnt och bestämt och med rimliga argument förklara varför.

Samarbetande konfliktförhandlingar

Förhandlingar som bygger på samarbete är den bästa formen av problemlösning, när parter intressen eller önskemål överlappar varandra eller går isär. Sådana pågår kontinuerligt världen runt kring små och större problem (Deutsch 2014).

Även barn kan vara skickliga förhandlare. Ofta använder de sig av sin charm och sin övertalningsförmåga för att i affären få en förälder att köpa den leksak de traktar efter. Svarar föräldern nej, säger kanske barnet: vad är hindret?

Vad menas då med en förhandling? Det är en medveten, strukturerad och målinriktad problemlösning jämfört med ett intensivt gräl eller en ostrukturerad diskussion. "Man ger och man tar." Vanligt är att eftergifter görs, där man jämkar sina önskemål (Lennéer Axelsson & Thylefors 2013).

Meningsfull kommunikation sker i dialogform. Parterna är då öppna, prövande och flexibla inför de idéer som väcks i förhandlingen. Syftet är att reda ut hur var och en uppfattar konflikten och på så sätt skapa större förståelse för varandra. Ett säkert kort i all konstruktiv kommunikation är att kombinera tydlighet med vänlighet. Bara för att man är oenig, behöver man inte vara otrevlig.

När en förhandling är som bäst sker en ömsesidig påverkan av varandra. Förslag till lösningar växer successivt fram. Man testat sig helt enkelt fram till ett resultat som båda kan acceptera.

Största hindret för en givande förhandlingsdialog är att vi så lätt går i försvarsställning i både lyssnande och

tal. Den uppkomna oenigheten uppfattas som ett hot. Därför är vi på vår vakt och stänger till.

En fallgrop när vi bara vill övertyga och hävda vår uppfattning om hur en aktuell konflikt bör lösas är, att vi lätt går några steg för långt och känslorna slår över i irritation. Vi tycks tro, att vi då lättare får igenom vår sak, när det faktiskt är tvärtom. Det har en bortstötande effekt. I värsta fall skapas motaggression och konfliktupptrappning.

Personer med tillräckligt god självkänsla har lättare för att vara bestämda utan att samtidigt stänka aggressioner omkring sig. Det är inte det lättaste men man kan lära sig. Det är övning – som alltid – som gäller.

Konfliktkörkort

Att hantera likhet och olikheter kan som sagt vara en delikat balansgång i alla relationer, och det kräver i praktiken någorlunda konflikt- och förhandlingskompetens, vare sig man är självlärd eller har fått denna kunskap till livs i t.ex. kurser inom arbetslivet. Volvo Cars var under några år på dåvarande VD:n Leif Johanssons initiativ och under hans ledning ett föredöme. Gedigna och uppskattade kurser för chefer anordnades med konfliktkörkort som slutmål. När Volvo sedan köptes upp och ägdes av Ford (1999–2010) strök tyvärr några nytillsatta amerikanska chefer raskt detta utbildningsprojekt. Det ingick inte i kärnverksamheten. Konfliktkörkort behövs på flera håll.

De övervägande skälen till att personal (c:a 4000) inom VG-regionen slutar sina anställningar beror på bristfälligt

ledarskap. Detsamma gäller även de chefer som slutar. De är heller inte tillfreds med sina chefer. Därefter följer att arbetet är för belastande, otillräcklig belöning (bl.a. erkänsla, lönenivå, utvecklingsmöjligheter) och svårigheten att förena arbetsliv och familjeliv, t.ex. inom sjukvården (Institutet för Stressmedicin, Västra Götalandsregionen (2022-05-31)).

Kännetecken på konfliktkompetens

*Tydliggör alla regler, normer, kontrakt m.m. som kan förebygga konflikter. Det gäller både i familj och på arbetet.

* Se konflikten som ett gemensamt problem.

* Uppriktig, tydlig och välvillig kommunikation.

*Lyssna mer än tala.

*Försök få bukt med din eventuella konfliktängslan. Börja med att träna på mindre oenigheter.

*Välj dina strider och skilj mellan smått och stort.

*Förbered hur du vill inleda ett samtal om en aktuell konflikt. Början och slutet är viktigt i alla kontakter.

*God mentaliseringsförmåga, dvs. att på ett moget sätt kunna sätta sig in i den andres perspektiv, känslor och tankar samtidigt som man behåller sitt eget; "se den andra inifrån och sig själv utifrån".

*Låt helst inte dina egenintressen dominera i viktiga relationer.

*Utveckla din förhandlingsförmåga. Läs böcker, tala med och lär av andra.

*Ta emot negativa kommentarer utan att omedelbart anlägga moteld och gå i försvar.

*Både som chef och medarbetare är det en stor styrka att tåla uppriktighet från varandra.

*Forcera inte fram ett beslut. Ge både dig själv och den andre tid – time-out – för eftertanke i enrum, när ett viktigt beslut ska fattas. "Det här vill jag tänka igenom" – kanske också samråda med andra.

*Humor med viss självdistans – när så passar – kan underlätta problemlösning.

*Se till att vara i god konfliktkondition när du ska ta itu med en svårare konflikt, dvs. utvilad, i psykisk balans och positivt inställd till att seriöst reda ut de motsättningar som uppstått.

*Var överseende med varandras brister i både äktenskap och arbetsgrupper. Människan är ofullkomlig.

Fördjupad kunskap om konflikthantering i olika stadier, allt från orsaker till bättre och sämre förhållningssätt liksom relevant forskning finns i böckerna i referenslistan.

Referenser

Archer, M. (2003). *Structure, agency, and the internal conversation*. Cambridge: University Press.

Daun, Å. (1989). *Svensk mentalitet*. Stockholm: Rabén & Sjögren.

Deutsch, M. (2014). *Cooperation and competition. The Handbook of Conflict Resolution. Theory and Practice*. New Heaven: Yale University Press.

Follet, M. P. (1924/ 2013). *Creative Experience*. Omtryck. Pocket. New York: Martino Fine Books.

Fors Brandebo, M, Nilsson, S. Larsson, G. (2018). *Destruktivt ledarskap*. Lund: Studentlitteratur.

Granovetter, M. (1973/2025). *The Strength of Weak Ties*. Yale Scientific Public. Inc.

Institutet för Stressmedicin, Västra Götalandsregionen (2022-05-31)

Tack för mig! –Varför medarbetare i VGR slutar.

Jordan, T. (2015). *Att hantera och förebygga konflikter på arbetsplatsen*. Stockholm: Lärarförbundet.

Lennéer Axelson, B. & Thylefors, I. (2013). *Konflikter – uppkomst, dynamik och hantering*. Stockholm: Natur & Kultur.

Lennéer Axelson B. & Thylefors, I. (2018). *Arbetsgruppens Psykologi*. Stockholm: Natur & Kultur.

Mead, G. (1934 /1976). *Medvetandet, jaget och samhället*. Lund: Argos.

Sand, L. & Strang. P. (2010). *När döden utmanar livet*. Stockholm: Natur & Kultur.

Simmel, G. (1970). *Kamp*. Uppsala: Argos. Thorsell, J. (2021).

Förhandlingsboken. Lerum: Visto förlag.

JAN MÅRTENSON

MYTOMANEN JOHNNY BODE

Ett av de första åren i Malmö träffade jag levnads-konstnären Torsten Jiberth, till utseendet inte olik den åldrade Ernest Hemingway. Han hade en konsultfirma nära Sankt Pauli kyrka och brukade hjälpa mig med min deklaration. När han fick reda på att jag arbetade som frilansjournalist, utgick han ifrån att jag hade höga omkostnader. Jag visste inget om avdrag och hade inga kvitton. För att siffrorna skulle se mer trovärdiga ut höftade han till dem men såg till att de alltid var ojämna. Med tiden blev jag bokföringsskyldig. Då visade det sig att utgifterna var högre än Jiberth hade räknat med.

Någon gång gjorde han deklarationen hemma hos mig. Då dök han direkt på kylskåpet och slog upp en rejäl vodka, som han visste väntade på honom där inne. Om det visade sig att han summerat fel, orkade han inte börja om processen.

– Det rättar de på Skatteverket, sa han.

En flitig gäst i hans hem var den legendariske skandalsångaren Johnny Bode, kortväxt och blekfet. Han

brukade göra småärenden åt Jiberth men lånade i gengäld telefonen. Långa samtal till Tyskland och USA slutade med så astronomiska belopp att Jiberth tvingades leva utan telefon i många år för att han inte kunde betala räkningarna.

Vid ett tillfälle när jag var där kom Bode dit med en ölback som han ställde in i skafferiet. Det hördes ett ihärdigt kluckande utifrån köket och han tömde säkert ett halvdussin flaskor innan han gick igen.

Torsten Jiberth var lite av samma andas barn som Johnny Bode men inte den kriminella sidan. Han berättade att han som servitör på den klassiska lundakrogen Åke Hans en gång sjöng duett med Louis Armstrong. Det måste ha varit ett oförglömligt inslag även i Satchmos liv.

Johnny Bode var ingen pålitlig kumpan. Han var en mästare i springnotor och portförbjuden på samtliga krogar i Malmö, överallt utom på Centrumlinjen till Köpenhamn där han sjöng och spelade piano. Trots att han var nazisympatisör och uppträdde i det ockuperade Norge, blev han utslängd av tyskarna.

Det har sagts och skrivits mycket om Johnny Bode, kanske mest ingående av Ingmar Norlén i "Jakten på Johnny Bode – skandalernas man" (Carlssons) men också i Lena Ebervalls och Per E Samuelsons roman "Strafflös" (Piratförlaget), som i första hand tar upp rättsövergreppen mot Bode. Han förklarades otillräknelig (femfemma) två gånger och steriliserades som villkor för att släppas ut från mentalsjukhuset Ryhov i Jönköping.

Johnny Bode föddes i Falköping 1912. Han var ett

vådaskott, önskad av sina unga föräldrar innan han kom till världen. Modern var psykiskt sjuk och Johnny togs om hand av morfadern Emil Kilander, framstående affärsman i dammodebranschen. Tidvis växte han upp i fosterhem.

Redan under tiden på Skara högre allmänna läroverk skrev han en skolrevy. Men den stoppades av rektorn på grund av de fräcka vistexterna. Han måste dessutom lämna skolan. Då flyttade han till Stockholm och började på Södra latin.

Som sjuttonåring gjorde han skivdebut och sjöng sedan in hundratals låtar. Ett genomgående mönster är att han själv lyckades rasera sina succéer och göra sig omöjlig. Men han kom alltid tillbaka, sannolikt för att han trots allt var en artist av rang.

Johnny Bode var skolkamrat med Hasse Ekman. De gjorde den blivande klassikern "En herre i frack" tillsammans med Hasses text och Johnnys musik. Sedan framfördes den av Gösta Ekman d.ä. och blev en stor succé. Hos den Ekmanska familjen gick Johnny som barn i huse tills han stal bordssilvret och pantsatte det.

Johnny Bode räknades som ett musikaliskt underbarn. Han skrev bland annat musik till Ernst Rolf men gjorde också musiken till den första Åsa Nisse-filmen och religiösa sånger till Lapp-Lisa (Anna-Lisa Öst). Hon hade bara positiva saker att säga om Johnny Bode, kanske för att hon var en av de få som han inte förde bakom ljuset.

Inte ens ett långt varnande brev från den kände Sejournalisten Rune Moberg till Lapp-Lisa fick henne att ändra uppfattning om Bode. Moberg menade att hon bara

utnyttjades och skulle få skamfilat rykte om hon nedlät sig att sjunga Bodes visor.

Livet igenom lurade annars Johnny Bode skjortan av alla han kom i kontakt med, även nära vänner. Det var ständiga bedrägerier, checkförfalskningar, stölder av smycken, pälsar, obligationer och pengar. Tidningarna skrev stora rubriker om hans kriminella framfart.

Han gick in som frivillig i Finland men gjorde sig omöjlig och skickades hem igen. När han var utfryst i Sverige drog han till Norge och framträdde för tyska soldater under Quisling-regimen. Han hade tidigare anslutit sig till Per Engdahls fascistiska parti.

Det är belagt att Johnny Bode av någon gåtfull anledning hamnade i det ökända fängelset Grini. Där satt norska intellektuella och motståndsmän. Många av dem torterades. Hur den nazisympatiska Bode vistades där bland dessa har det spekulerats mycket om. Han kan ju ha placerats där för att spionera på de intagna. Själv trodde han att han skulle få politisk upprättelse när dokument visade att han suttit på Grini, men det fick han inte.

Johnny Bode var känd för att vara rapp i käften med dråpliga repliker. Han gjorde vid något tillfälle en vinglig cykeltur i centrala Oslo. Någon ropade och undrade varför han cyklade så konstigt. Då svarade han bara glatt: "Det måste vara något fel på styret i det här landet!" Inte ens nazisterna stod ut med honom så de eskorterade honom så småningom till den svenska gränsen.

Han var totalt omdömeslös och kom till antinazisten Karl Gerhards premiär iklädd uniform och ett väl synligt

hakkors på bröstet. Inte undra på att han blev personanongrata. Han flyttade sedan till Wien där han samarbetade med den legendariske Jules Sylvain (Stig Hansson) och gjorde stor succé som revycharmör. Men ryktet hann oftast ifatt honom så han skrev massor av melodier under pseudonym, den mest kända var Juan Delgada.

Vid hemkomsten från Wien var Johnny Bode sedan länge bannlyst både av grammofonbolagen och av Sveriges radio. Britt Wadner, känd som piratdrottningen i Öresund, tog hand om den utfryste artisten. De var barndomskamrater. När hon såg honom på en gata i Stockholm var han ännu inte fyllda femtio åldrad i förtid och utlevad. Hon erbjöd honom att tillfälligt bo i familjens villa i Lund och spelade ofta hans låtar i Radio Syd.

En gång stal Johnny Bode hennes slitna ozonpäs och skotskrutiga kjol. Till dessa bar han gröna pjäxor. Hennes advokat upptäckte det när han mötte Bode på en gata i Lund. Bode kallade sig nu "fröken Signe Kilander" som var hans moster.

I denna utstyrsel besökte han sedan grammofonbolaget Oktav. Där presenterade han sig som "fröken Florence Stephens på Huseby", den gamla stenrika damen som påstods vara oäkta dotter till Oscar II. Folk på grammofonbolaget tjöt av skratt, det skriver Ingmar Norlén som pratade med några som var där den gången.

Sedan påstod Johnny Bode att han skulle sjösätta en film om Vidkun Quisling i Oslo. Han skulle själv spela huvudrollen och filmens namn var "Ett lands fall och uppgång". SAS ringde både hans dåvarande musikförlag

Oktav och Britt Wadner. De frågade om de kunde garantera betalningen för Bode-Delgadas flygresor. Det kunde de inte.

Han hyrde en stor svit på Grand hotell i Oslo. Dit bjöd han in pressen och var frikostig som alltid med dyra drycker och maträtter. Dessutom påstod han sig ha fått ett diplomatpass av Sveriges utrikesminister Östen Undén sedan han hotat med komprometterande handlingar från krigsåren, även det ett utslag av hans livliga fantasi. Han gick omkring i hotellkorridorerna och gjorde hitlerhälsningar, försäkrade att han repeterade sin roll i filmen. Som avslutning kröp han fullt påklädd i smoking ner i svitens vattenfyllda badkar och drog sängkläderna om sig. Då hade gästerna fått nog och lämnade honom där.

Johnny själv smög ut bakvägen från hotellet och en obetald räkning på 2.843 kronor. Den skulle enligt en efterlämnad not skickas till en helt obefintlig hovrättsnotarie. Han tog tåget från Oslo utan biljett och möttes av svensk polis i Laxå sedan konduktören slagit larm.

Johnny Bode blev pappa till ett barn redan som sextonåring med en jämnårig flicka från Mariestad. Det skedde i Skara Folkets park. Men även den händelsen skämtade han om. Han påstod att folkparken låg vid kommungränsen. "Jag satte på tjejen mot staketet, olyckligtvis på Skarasidan. Hade det varit på Falköpingssidan hade underhållet blivit tio kronor lägre", sa han vid samtalet med Ingmar Norlén.

Johnny Bode fick betala ett högt pris för sitt bedrägliga

liv. Han var så mycket på en gång, mytoman, kleptoman, sol-och-vårare och porrsångare. Ofta smet hen från räkningar på restauranger och dyra hotellsviter. Sedan han bjudit på frikostiga fester fick gästerna stå för hela notan när han hastigt avlägsnat sig.

I memoarboken "Brokiga förflutna" bättrar han snarare på myten om sig själv än att ta avstånd från skandalerna han hade orsakat. Det verkade som om han trivdes i rampljuset hur pinsamma situationer han än hamnat i. Han tycks nästan iscensätta sin egen undergång men lyckades så småningom komma tillbaka som artist.

Däremot kunde han inte förstå varför Zara Leander blev förlåten efter kriget men inte han själv. Hon hade ju rört sig bland nazisternas toppfigurer men återupprättats och blivit primadonna hos självaste Karl Gerhard. När det stod klart att Johnny Bode framgångsrikt använde pseudonymen Rickard Ritzi bytte han till Rob Robertson. Denne stod bakom höstrevyn på Odeonteatern.

En journalist uppmärksammade att Johnny Bode satt på parkett vid premiären. Han skrev då i tidningen att den ökände nazisten skrivit musiken och att han borde stoppas. Johnny undrade om han över huvud taget skulle få möjlighet att försörja sig igen.

Kar de Mumma hade tidigare gått hårt åt Johnny Bode i sina kåserier. Men nu tyckte han ändå att denne behandlades riktigt illa:

"Om en revy innehåller en kvick kuplett av Karl Gerhard och en visa om violblå ögon av Johnny Bode, så ska herr Bode ha lika mycket betalt som Karl Gerhard i stället för smörj."

Skivan "Bordellmammans visor" med den berömda sången "Runka mig med vita handskar" sålde i 130.000 exemplar och gav honom en kvarts miljon i inkomst. Dessa pengar rann snabbt genom hans fingrar. Mestadels var han pank och en stamkund hos pantbankerna. Han sammanfattade en gång sitt liv med att han badade i brudar och champagne. Med tiden drog han på sig både diabetes och hjärtsvikt och hade en vikt på 130 kilo.

Johnny Bode var gift flera gånger med vackra kvinnor. Men även dessa bedrog han med lögner och lurendrejerier. Han gifte sig först med en sköterska på sinnessjukhuset. Hon blev ett viktigt stöd och gjorde allt för att han skulle må bra. Men det hjälpte inte. Han kunde inte sluta med sina utsvävningar.

Johnny Bode kunde i sina maniska perioder berätta de mest osannolika historier om sig själv. Han påstod att han skulle spionera för Sovjetunionen och gifta sig med den ryska revolutionären Aleksandra Kollontaj. De här fantasierna bidrog till att Säpo under lång tid höll ett vakande öga på honom, inte minst efter den norska sejouren hos Quisling.

Johnny Bode hade sin sista bostad, en liten etta på Fågelbacksgatan i Malmö, tio minuters promenad från min egen bostad i Slottsstaden. Han hade bara några få vänner de sista åren. Lillemor Dahlqvist, som sjöng hans sånger i "Bordellmammans visor", var en av dem. De bodde grannar de sista fem åren i hans liv och hade daglig kontakt då. Hon brukade laga mat åt honom.

Gösta Strandberg, bror till den berömda stjärnsprintern Lennart Strandberg, och Lennart Langenheim

var två andra. De gav honom en radio och ett ostämt piano men också en hyrteve som underlättade tillvaron för den svårt sjuke Johnny Bode.

Ingmar Norlén återger en festlig historia om denna trio. De träffades hemma hos Johnny strax före jul 1974. Han bjöd sina kompisar på några supar men hade ingen mat hemma. Då fick han idén att skaffa en julskinka utan att det skulle kosta dem ett öre.

Han ringde upp portieren Sture Lindqvist på Savoy och gjorde en lyckad imitation: "Ja, god dag, detta är advokat Henning Sjöström. Jag är på genomresa och ska träffa några vänner i Holland över julen. Nu har jag glömt det viktigaste, nämligen julskinkan. Har ni möjlighet att ordna en åt mig? Bra. Jag skickar en taxi som hämtar den. Hjärtligt tack för hjälpen. Hälsa min synnerligen gode vän, er chef Lars Lendrop. Räkningen kan ni skicka till mitt kontor i Stockholm. God jul på er alla på Savoy!"

Lindqvist såg till att skinkan paketerades i fint julpapper. Strax efteråt kom taxichauffören in och hämtade paketet. Lindqvist såg skymten av en liten rundnätt man som satt i baksätet på taxin och tog emot skinkan. Först då insåg Lindqvist vem mannen var.

Lars Lendrop skickade en räkning till Johnny Bode på skinkan men denne vägrade betala. När hotellet hotade med kronofogden så gick Gösta Strandberg till Savoy och betalade fyrtio kronor för skinkan och en krona i dröjsmålsränta.

Lena Ebervall och Per E Samuelson har en dråplig inledning om Johnny Bode i romanen "Strafflös". En ung Jimi Hendrix skulle i maj 1967 spela i Malmö. Han ville

köpa heroin och hade fått tips om att åka till en adress på Norra Vallgatan, så han dök upp i Bodes sunkiga lägenhet. Där var ett gäng slitna kompisar på besök. Några av dem var heroinister men inte Bode.

Jimi talade om vad han var ute efter och det kunde en av dem fixa borta vid Nobeltorget. Innan denne kom tillbaka föreslog Bode att de skulle rekvirera champagne från det näraliggande Savoy och det tyckte Jimi Hendrix var ett utmärkt förslag. Sedan sjöng Bode några av sina låtar och spelade piano. Hans gäst tog ner gitarren som hängde på väggen och de gjorde ett riff tillsammans.

Det måste ha varit som "det oförmodade mötet mellan en symaskin och ett paraply på ett obduktionsbord", som surrealisten Lautréamont skriver i "Maldorors sånger".

Brännpunkten i Lena Ebervalls och Per E Samuelsons roman "Strafflös" ligger i de rättsövergrepp som Johnny Bode utsattes för. I början gjorde han sig bara skyldig till småstöld och mindre bedrägerier. Sannolikt skulle han enligt Ebervall och Samuelson, som båda är jurister, ha sluppit undan med en villkorlig dom. Men styvfadern och en advokat i bekantskapskretsen övertalade Johnny att försöka bli sinnessjukförklarad, så han slapp fängelsestraff.

Rätten bedömde att Johnny Bode var otillräknelig och han förklarades strafflös. Det kostade honom tio år av sitt liv, då han var helt i händerna på psykvården. Läkarna hade stor makt på den tiden. Villkoret för att Bode slutligen friskförklarades och befriades från tvångsvården var att han gick med på sterilisering. Han satt i en rävsax och hade inget annat val än att godkänna

ett sådant ingrepp.

Den kommunistiska tidningen Ny Dag hade vid den här tidpunkten en artikelserie om både den svenska sinnessjukvården och om tvångssteriliseringar. När Bode försökte få någon intresserad för det som skett med honom fick han en oväntad vapendragare i den marxistiska kulturredaktören, Per Meurling, som insåg att behandlingen av Bode inte stod i proportion till de brott han begått.

Mindre än en månad efteråt blev Johnny Bode myndigförklarad igen. Han fick tillbaka både pass och körkort. I den vevan ville han flytta till Östtyskland när han nu fått nya bundsförvanter. Han gjorde sig emellertid omöjlig även där och kastades ut därifrån.

Så här skriver Ebervall/Samuelson i efterordet till sin roman:

”Steriliseringslagen gällde i drygt fyrtio år. Den antogs 1934 och upphävdes 1976. Omkring 63.000 personer steriliserades och det maximala antalet inträffade 1945, just det år då Johnny Bode rönt samma öde. Bakom steriliseringslagen låg den starka och inflytelserika rasistiska ideologi vars yttersta mål var att renrasiga – läs ariska och ’normala’ – svenskar med sitt friska blod skulle säkra en framtid med önskvärda och sunda medborgare.”

Det är ju något av ödets ironi att just Johnny Bode, som vurmat både för nazismen och fascismen, skulle drabbas av den.

Under senare år har Johnny Bode blivit kultförklarad. Han har ett eget livaktigt sällskap som bildades 2009. Årligen görs utflykter i Johnny Bodes fotspår och ett pris

delas ut varje år till någon som ställt till det för sig själv. Prissumman sätter sällskapet sprätt på och bifogar räkningen på ett diplom som föräras pristagaren. Både Mona Sahlin och Svenska Akademien hör till dem som belönats.

Johnny Bode ville helst ha en gravsten på Limhamns kyrkogård i utkanten av Malmö. Men han hade inga tillgångar så han gravsattes i minneslunden. På trettioårsdagen av hans död 2013 satte Johnny Bode-sällskapet upp en minnessten i närheten

Minnesplatta över Bode i Falköping

BENGT KNUTSSON

**MED ÄRKEBISKOPEN
TILL PATRIARKEN
AV KONSTANTINOPEL**

”Är ni mycket nödiga?”

Det är med skamsenhet jag minns mina ord.

Dels är det själva formuleringen, spontant framsagd och utan krav på elegans, dels är det att min fråga ställdes till en gudsman – och som född och uppvuxen i Skara stift, därtill universitetsutbildad teolog, har jag en inbyggd respekt för Kyrkans företrädare. Tilläggas skall dock, det är mitt försvar, att situationen var desperat. En svensk besöksdelegation som efter en nog så krävande sightseeing-tur i Istanbul, det forna Konstantinopel, svänger in framför Sveriges generalkonsulat. Kliver av minibussen medan naturen förblir naturen; *vesica urinaria*, det är på vanligt språk ”urinblåsan” tränger sig på.

Det här utspelades fredagen den 15 augusti 1997 och

den jag ställde frågan till var ingen mindre än Sveriges nyvalde ärkebiskop KG Hammar. Men låt oss inte gå händelserna i förväg; vi tar det från början.

Få svenska kyrkomän torde vara mera omtalade än KG Hammar. Så sent som den 20 augusti 2024 överraskade han med en roman om Dag Hammarskjölds sista dagar. Titel: *Den längsta resan*.

KG Hammar

KG Hammar var svensk ärkebiskop mellan åren 1997–2006 (till följd av privata skäl avgick han i förtid). Nog var det märkligt att göra hans bekantskap i Istanbul och inte i Sverige. Förklaringen är tvåfaldig: å ena sidan KG Hammars artighetsvisit hos Bartholomeus I, den Grekisk-ortodoxa kyrkans överhuvud, och å andra sidan min egen uppgift att som konsul för kulturärenden ingå i besöksdelegationen. Generalkonsul Ingemar Börjesson, frånvarande vid tillfället (samma gällde f.ö. konsul Jan Karlsson och ambassadör Michael Sahlin i Ankara), hade explicit bett mig ställa upp och ansvara för att besöksdelegationen finge erforderlig kontakt med Sveriges generalkonsulat, inte minst tillfälle att besiktiga kyrkan på generalkonsulatets tomt.

Patriarkatet självt hade, till yttermera visso, tagit personlig kontakt med mig. Det var redan den 11 augusti, d.v.s. i god tid före evenemanget, och det var metropoliten Gennadios av Sassima som ringde upp. Det var han som skulle ansvara för besöksprogram och logistik. Gennadios betonade att jag var välkommen till besöksprogrammets samtliga punkter. Patriarkatet vore också, så

hette det, tacksamt om jag, tillsammans med dess representanter, ville vara på plats och ta emot KG Hammar, när han och hans sällskap anlände. Patriarkatet visade också i övrigt att man var professionell; i fax fick jag svart på vitt på de punkter som skulle betas av under de aktuella dagarna.

Svenska kyrkan och den Grekisk-ortodoxa

Den i den Svenska kyrkans historia oinvigde kan förstås undra varför en svensk ärkebiskop gör sig mödan att, tillsammans med ett utvalt sällskap biskopar, präster och andra dignitärer, uppvakta den Ekumeniske Patriarken av Konstantinopel. Ja, det är så, den "ekumeniske" Patriarken, han gärna kallas och själv vill bli sedd. Svaret är: det hjärtliga samförstånd, den (med ett lånat uttryck) *entente cordiale*, som alltsedan Nathan Söderbloms dagar, råder mellan Svenska kyrkan och den Grekisk-ortodoxa. Bland deltagarna i det ekumeniska möte som ärkebiskop Nathan Söderblom sammankallade i Stockholm och Uppsala 1925 var, icke oväntat, Patriarken av Konstantinopel en av de främsta. Och alltsedan denna tid är det sed att en nytillträdd svensk ärkebiskop som en av sina främsta plikter gör artighetsvisit hos den Grekisk-ortodoxe Patriarken av Konstantinopel.

Jag hade redan varit med när den tidigare ärkebiskopen Gunnar Weman uppvaktade den ekumeniske Patriarken; det var 24–28 februari 1994. De övriga delegationsmedlemmarna var biskoparna Lars Eckerdal, Göteborg, och Henrik Svenungsson, Stockholm, Birger Hassel, Svenska kyrkans centralstyrelse, kyrkosekreterare teol. dr

Ragnar Persenius, Jan Henningsson, sekreterare för religionsdialog, pressekreterare Johan Hasslow samt ärkebiskopens adjunkt Lars B. Stenström. Särskild tyngd åt delegationen gav metropoliten Pavlos från Grekisk-ortodoxa kyrkan i Sverige.

Det var för övrigt i det sammanhanget som Bartholomeus tilldelades Nordstjärneorden, på engelska beskriven som "Commander of the Royal Order of the Polar Star". Evenemanget ägde rum fredagen den 25 februari 1994 kl. 18:30; det var i samband med mottagning på Sveriges generalkonsulat i Istanbul och uppmärksammades i reportage i *Turkish Daily News* 1 mars 1994.

Men nu var det 1997 och nu skulle det bli ett nytt ärkebiskopsbesök. Från kansliet i Uppsala kom fax som meddelade vilka personer som skulle ingå i besöksdelegationen. Förutom ärkebiskopen själv och hans hustru Inger visade det sig att fyra av deltagarna hade varit med redan vid det Wemanska besöket tre år tidigare, nämligen Lars Eckerdal, Pavlos, Johan Hasslow samt Jan Henningsson. Tillkom speciallärare Birgitta Ericsson Löfgren och kyrkoherde Klas Hansson, ärkebiskopens närmaste man.

Delat värdskap, grekisk-ortodox och svenskt

Torsdagen den 14 augusti 1997 anlände KG Hammar med sin besöksdelegation (SAS, flight SK 761) Trots viss osäkerhet om vilken roll som Sveriges generalkonsulat förväntades spela vid mottagningen, vore det ju rimligt, så resonerade jag, att konsulatsbilen skulle vara redo på flygplatsen.

Jag tog kontakt med Metin, konsulatschauffören. Han

fick detaljer om besöksprogrammet och ställde förvåntansfullt frågan: "Ska vi sätta på flaggan?" På mitt svar, *Neden olmasın?*, "Varför inte?", kom den blå-gula flaggan upp. Nöjd med att åter få spela en roll fladdrade den muntert i fartvinden och annonserade för omvärlden att något stort var på gång.

Den som i dag kommer med flyg till Istanbul möts av en spatiös och mondän flygplats. Så var det inte 1997. Där rådde ständig kalabalik (det turkiska *kalabalık* är ett direkt lånord i svenskan). Stationsbyggnaden var sliten och underdimensionerad för både ankommande och avresande. Utanför rådde trängsel, och det var svårt för taxibilar att få plats att lämna av eller ta emot passagerare. Restriktioner gällde dock inte alla bilar. Med hela den självmedvetenhet som kännetecknade diplomatchaufförerna parkerade Metin konsulatsbilen mitt framför passagerarutgången.

Uppgiften var nu att orientera oss om läget. Så Metin och jag beslöt dela på oss. Frågan var för det första om det svenska ärkebiskopsbesöket hade föranlett några särskilda åtgärder från flygplatsens sida, t.ex. mottagande i VIP-loungen. Metin skickades dit. Metropoliten Gennadios hade visserligen påstått att det inte fanns någon VIP-lounge. Men jag visste, för jag hade vid olika tillfällen varit där tillsammans med de fyra generalkonsuler jag hann "avverka" under min tid i Istanbul. Metin kom emellertid tillbaka och berättade att de tjänstgörande på VIP-loungen inte hade någon som helst kännedom om ett svenskt VIP-besök.

Den andra frågan var minst lika viktig: hur skulle vi i

myllret av människor identifiera Gennadios och hans ämbetsbröder. För till skillnad från min erfarenhet från Jerusalem, där grekisk-ortodoxa präster och munkar öppet visade sin identitet, var grekerna i Istanbul diskreta i fråga om klädedräkt och frisyr. Inte bli turkarna till stötesten. Något slags vara men inte synas vara.

Svenskar och greker, var är ni?

Jag fann besöksdelegationen på tullavdelningen. Dit hade "vanligt folk" inte tillträde. Men råkade man ha ett diplomatpass fanns inga som helst restriktioner. Tulltjänstemännen frågade artigt vilka resenärerna var, fick besked, gjorde honnör och släppte utan palaver fram KG Hammar och hans följe. Jag observerade att KG Hammar och Lars Eckerdal bar rundkrage och lila biskopsskjorta, ej att förglömma biskopskors, men i övrigt svart kostym. Rundkrage bar också Klas Hansson. Metropolitens Pavlos hade däremot endast svart kostym; det var väl egentligen bara hans praktfulla skägg som kunde tas som tecken på klerikal tillhörighet. Två bagagekärror fylldes snabbt med delegationens väskor. "Nu får vi se", sa jag till svenskarna, "om Patriarkatets representanter är på plats. Jag har inte sett till dem men de väntar säkert utanför." Jo då, Gennadios dök upp. Klädsel: dubbelknäppt kostym men utan något som helst yttre attribut som kunde ha antytt hans episkopala värdighet. (Å andra sidan med all den pondus som anstår en Herrens tjänare av hög rang.)

Utanför stod Metin redo vid konsulatsbilen; ärkebiskopen med hustru Inger och Birgitta Ericsson bjöds ta plats i baksätet. Men när Gennadios – där var han ju! – såg vad

som var på färde, kom han rusande och utropade: "You may take the ladies, I take the bishop!" KG Hammar fick alltså maka sig ur och sätta sig i Patriarkatets limousin. Förmodligen också Lars Eckerdal. Damerna fick stanna kvar i Metins och mitt tjänstefordon. Resten av besöksdelegationen installerades i en mindre Ford-buss.

Besöksprogrammet tar omedelbart sin början; Gennadios tar befälet

Besöksdelegationen underrättades om agendan. Svenskarna skulle bo på Parksa Hilton. Där, så hette det, kommer de att hämtas kl. 18:30 för besök i Patriarkatets katedral och bibliotek. Audiensen hos Hans Helighet Patriarken skulle äga rum en timma senare, kl. 19:30.

Men för att nu, redan från början, anslå den rätta (varför inte sakrala) tonen var det så bestämt att man på vägen till Parksa Hilton skulle besöka klostret *Valoukli*. Det visade sig vara nyrenoverat och var i nunnors vård. Kyrka och kyrkogård besiktigades samt källarvåningen med rinnande friskt och klart vatten; klostret är byggt vid en källa. Gästerna mottogs med likör och kaffe. Gennadios berättade om klostret med professor Stavrides som tolk. Den senare, en i Patriarkatets välkomstkommitté, skulle under de följande dagarna komma att spela en viktig roll som översättare grekiska-engelska, engelska-grekiska. Genom klosterbesöket, tidigt i programmet, fick de svenska gästerna den (helt säkert korrekta) uppfattningen att Patriarkatet tog evenemanget på största allvar.

Inför själva audiensen

KG Hammar och de andra i besöksdelegationen skulle alltså hämtas kl. 18:30 för att bekanta sig med Patriarkatets katedral och bibliotek. Jag var medbjuden men beslöt mig för att inte delta i just detta moment. Mina anteckningar från evenemanget säger visserligen inget om skälet till mitt uteblivande. Men jag antar att den egentliga orsaken var att jag var välbekant med Patriarkatet och dess lokalteter, också med Patriarken själv och hans medarbetare. Av lättförklarliga skäl ville jag däremot inte missa själva audiensen hos Patriarken, mötet mellan honom och den svenske ärkebiskopen.

Metin, åter vår tjänstvillige konsulatschaufför, och jag gav oss iväg i rimlig tid för audiensen, den som skulle äga rum kl. 19:30. Men vid Atatürkbron stötte vi på problem: trafik kaos, vi var fast. Tålamodsprövande stillastående medan minuterna tickade på och jag nervöst tittade på klockan. Metin var dock lugnet självt. Med sin mångåriga erfarenhet av Istanbuls hektiska biltrafik förklarade han att han skulle föra oss till Patriarkatet i Fener inom tjugo minuter. Till min oförställda förvåning hade han rätt. Vi kom fram i tid, allt för att finna att KG Hammar och hans sällskap inte var där; audiensen var framflyttad.

Öga mot öga med Hans Helighet Patriarken

Mycket folk, präster och lekmän, stod nu och väntade på att den svenske ärkebiskopen med entourage skulle uppenbara sig. En timma efter utsatt tid, 20:30, anlände svenskarna i Ford-bussen. Biskoparna KG Hammar och

Lars Eckerdal i kaftan, elva och biskopskors, Klas Hansson i kaftan utan kors. Svenska kyrkans representanter såg smått imposanta ut.

Direkt till själva audiensen; den ägde rum i Patriarkens ämbetsrum. Personligen kände jag mig hedrad, när jag förstod att Patriarken var väl underrättad om läget: varken generalkonsul eller svensk ambassadör var närvarande. Med familjär ton – vi hade ju mötts mer än en gång – konstaterade han följande: "Tonight you represent the whole consulate." Sittningen ägde rum i en atmosfär av högtidlighet. Patriarken inledde, KG Hammar reciprocerade. Bartholomeus imponerade genom att läsa upp sitt tal på klanderfri engelska, inte som jag hade föreställt mig på grekiska med tolk.

KG Hammar valde att tala utan manus; det var fritt och ledigt och framsagt med både pondus och värme. Hans otvungenhet gjorde intryck på Patriarken. Denne slappnade av och svarade med all önskvärd äkthet på det som KG Hammar tog upp. KG Hammar uttryckte sin tacksamhet mot den Grekisk-ortodoxa kyrkan för vad den gör för den kristna gemenskapen i Sverige. Därigenom gav han sitt eget och Svenska kyrkans fulla erkännande till den grekisk-ortodoxe metropoliten Pavlos, själv närvarande vid audiensen. Pavlos, fortsatte KG Hammar, vore särskilt lämpad för sin uppgift eftersom han vistats länge i Sverige och talade flytande svenska.

Bland viktiga spörsmål som i övrigt diskuterades var nattvardsgemenskap mellan Svenska kyrkan och den Grekisk-ortodoxa, ett nog så intrikat teologiskt problem.

”Sockerklump” i vatten och turkiskt kaffe serverade – sen oundgänglig del av det sociala samspelet. Jag gjorde en intressant iakttagelse. När Patriarken enskilt frågade de närvarande hur han eller hon önskade kaffet – socker, medium, bart – använde han beteckningen ”Turkish Coffee”, inte till äventyrs ”Greek Coffee”. (Jag har varit med om grekiska sammanhang, där användningen av ”Turkish Coffee” i stället för ”Greek Coffee” lett till högljudda protester.)

”The Position of the Woman in Orthodox Christianity”

Samtalet mellan Patriarken och KG Hammar hade fort- löpt i en allt hjärtligare stämning. Nu var det dags för Patriarken att dela ut presenter. Mest uppseende väckte gå- van till Inger Hammar, ärkebiskopinnan. Hon förärades en bok med titeln *The Position of the Woman in Orthodox Christianity*. För den intelligente, därtill humoristiskt lagde Patriarken, en rubrik vars dubbeltydighet – och lus- tighet – han inte kunde motstå. Han överlämnade boken till Inger Hammar med ett gapskratt: ha, ha, ha, ha!

KG Hammar fick ett guldkors, Lars Eckerdal en silve- rikon. Resten av delegationen, inklusive jag själv, fick en praktbok på grekiska och engelska om de grekisk-orto- doxa klostren på Prinsöarna.

Vilken gåva KG Hammar hade med sig till Patriarken har jag av någon anledning missat. Mina anteckningar ger ingen upplysning. Men att Svenska kyrkan skulle ha skickat iväg honom tomhänt kan vi, hur som helst, inte tänka oss.

"Don't talk to me in that awful language!"

Teologiska samtal av dignitet kan vara utmattande, kräver sitt av deltagarna. Nu hade själen fått sitt, nu var det dags för det lekamliga. Målet var en fiskrestaurang i Tarabya utmed Bosporen. Den hade namnet Façyo. Fordbusen med biskopar, präst *et ceteri* återvände emellertid först till hotellet, där klerkerna bytte om till civil klädsel. Metropoliten Gennadios åkte däremot med damerna i baksätet av diplomatbilen: "Can I go with you?" Vi var först på plats.

Istanbul är världsberömt för sina fiskrestauranger. Ingen matkännare av rang förblir opåverkad av turkarnas grillade fisk och läckra förrätter, s.k. *mezeler*. Den av Patriarkatet utvalda restaurangen visade sig väl motsvara förväntningarna. Alla var nu avslappnade och lät sig väl smaka.

En ny bekantskap var metropoliten Athanasios av Heliopolis. Han var konsthistoriker och hade studerat i Tyskland. Han, liksom Pavlos och Stavrides, var född i Istanbul och talade flytande turkiska. Jag kom under måltiden att rätt mycket underhålla mig med just honom och vi förde samtalet på turkiska. Vid uppbrottet från restaurangen ville jag gärna betona hur pass trevlig kvällen varit och gjorde detta på turkiska: *Fevkalade bir vakit geçirdik*, "Vi har haft en verklig högtidsstund tillsammans." Därvidlag glömde jag bort att Gennadios inte talar turkiska. Han är född i Grekland och har under många år arbetat för Kyrkornas världsråd i Geneve. På min tackfras svarade han ampert: "Don't talk to me in that awful language!"

Det kan inte hjälpas att jag som språkman hajade till inför Gennadios bryska omdöme om det turkiska språket, "förfärligt!". Rent fonetiskt finns det nog inte många som inte, tvärtom, skulle beteckna turkiskan som tämligen välljudande. Och grammatiskt sett är det som agglutinerande språk visserligen inte lättillgängligt (särskilt inte för indoeuropeiska talare), men det är häpnadsväckande strikt och regelbundet.

Nej, Gennadios uttalande om turkiskan som ett "awful language" ligger på ett helt annat plan. Det är här inte frågan om hur turkiskan låter eller är uppbyggd, utan att det är det språk som talas av turkarna, fienden, den makt som 1453 berövade grekerna deras långvariga hegemoni över Konstantinopel och Mindre Asien. Den makt som ytterst sett avgör den Grekisk-ortodoxa kyrkans handlingsfrihet och tillgång till sina forna kloster, kyrkor och seminarier. Flagrant exempel är *Hagia Irene* (grek. *Αγία Ειρήνη*, "Heliga fredens kyrka", turk. *Aya İrini*), en bysantinsk kyrka från 300-talet som av turkarna gjorts om till sekulär kulturlokal för konserter, utställningar och annat.

Här kunde t.ex. ett mangrant auditorium – via storbildskärmar – följa den internationella skönhets tävlingen Miss World 1998. (Inte så att den Grekisk-ortodoxa kyrkan skulle ifrågasätta den Högstes vilja att ge världen kvinnlig fägring. Men man kan förutsätta att turkarnas självsvåldiga utnyttjande av *Hagia Irene* till ett sekulärt spektakel måste ha väckt grekernas förbittring. Ett annat exempel är den av turkarna stängda Teologiska skolan på

Chalki, en av Prinsöarna, den som KG Hammar och hans delegation skulle komma att besöka den 16 augusti 1997, strax före återfärden till Sverige.

Värt att veta inför ärkebiskopens besök på Sveriges generalkonsulat

Få städer i världen torde i prestige kunna mäta sig med Konstantinopel/ Istanbul. Belägen vid vatten – Bosporen mellan Marmarasjön och Svarta havet – vilar den på tvåtusenårig historia. Grekisk först, turkisk därefter. Vittnesbörden om stadens olika guldåldrar – speciellt noterbara i monumental arkitektur – möter besökaren och slår honom eller henne med häpnad. Vem faller inte i trans inför den bysantinska omfattningsmuren, i huvudsak fortfarande intakt? Vem kan förbli oberörd inför de osmanska palatsens estetik?

Och för oss svenskar möter ytterligare en överraskning: *vi promenerar rakt in i den svenska stormaktstiden*. Det är den period, 1700-talet, då Sverige och det Osmansk-turkiska imperiet var allierade mot en gemensam fiende, Ryssland. Allt bottnande i slaget vid Poltava, den svenska härens nederlag och Karl XII:s flykt till Turkiet. Under fem års exil i Bender/Varnitsa, 1709–1714, styrde han Sverige på avstånd.

Svenska palatset

Det påtagliga beviset för den nära relationen mellan Karl XII och den turkiske sultanen är den byggnad som kallas *Palais de Suède*, "Svenska palatset". Det ligger i det prestigefyllda område av Istanbul, som i dag kallas *Beyoğlu*,

tidigare *Pera*. (Ett grekiskt ord som i detta sammanhang betyder "på andra sidan" Gyllene hornet och Sultanens högkvarter, *Top Kapı*, "Kanonporten".) Med elegant fasad vänd mot Bosporen inköptes fastigheten i akt och mening att efter Karl XII:s återvändande till Sverige ha ett svenskt *pied à terre*, en fysisk replipunkt, för förhandlingar med Sultanen. Inte minst gällde detta reglering av de skulder som Karl XII hade ådragit sig under sin vistelse i Turkiet. Palatset är Sveriges äldsta fastighet utomlands och har genom tiderna varit bas för Sveriges diplomatiska representation i landet. I och med Atatürks beslut – att 1923 flytta den turkiska huvudstaden från Istanbul vid Bosporen till Ankara i Anatolien – förvandlades Svenska Palatset till generalkonsulat. (Och han som åstadkom allt detta, han som egentligen hette Mustafa Kemal men kom att kallas Atatürk, "Turkarnas fader", är förstås den moderna republiken Turkiets grundare.)

Kyrkan på Svenska generalkonsulatets mark– ett sorgligt försummat kapitel

Längst ner på Svenska generalkonsulatets tomt ligger en kyrka, skild från resten av fastigheten genom ett järnstaket. Kyrkan är form och utförande en oansenlig byggnad, snarare ett kapell, uppfört i trä, inte i sten som var den ursprungliga tanken. Man kan gott påstå att detta kapell inte bara är *pars pro toto* för hela den svenska verkligheten på platsen; det är paradoxalt nog själva *förutsättningen* för Svenska palatset och dess markinnehav. Det var nämligen för pengar som skulle ha gått till en präktig stenkyrka – resultatet av en insamling i svenska kyrkor –

som Gustav von Celsing d.y., dåvarande svensk beskickningschef, tog hand om de insamlade medlen och – uppenbarligen tämligen självsvåldigt – använde dem till förvärv av hela fastigheten. Det skedde 1757. Först hundra år senare kunde kyrkan/ kapellet tas i bruk. Legationspräst fanns till 1883.

Det ligger i sakens natur att jag, när jag 1992 tillträdde tjänsten som föreståndare för Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul, var nyfiken på Generalkonsulatets gudstjänstlokal. Förutom allmän vetgirighet fanns det väl andra mer eller mindre viktiga skäl. Dels ligger kyrkan/kapellet närmare Dragomanhuset än stora palatset, dels kunde man inte – kanske speciellt från Dragomanhuset – undgå att ta del av de påträngande ljuden från trummande ”protestantiska” turkar. Vilka de nu än var, hade de mot något slags hyra fått Generalkonsulatets tillåtelse att fira sina söndagsgudstjänster där.

Mitt inledande besök i kapellet avslöjade en interiör i vanvård. En tramporgel fanns på platsen, den var trasig. Jag beslöt att oombedd ingripa. Med medel från Forskningsinstitutets kassa – jag tror det var just så, och inte mina privata – fick jag fatt i en ambulerande orgelreparatör; han fick harmoniet att fungera igen. Lika egenmäktigt var att jag från Sverige hade med mig en koralbok i två delar. Min förhoppning – måhända fåfäng – var naturligtvis att kapellet skulle återfå något av sitt forna syfte och kunna tjäna de andliga behoven hos en menighet av svenskar i diaspora.

Mitt engagemang för kapellet uppmärksammades av den dåvarande generalkonsuln – en gentleman med milt

och älskvärt väsen om vilken jag endast har gott att säga. Han konfronterade mig, och det var enda gången i vårt samarbete som jag kunde förmärka en antydan av animositet: "Är kapellet Forskningsinstitutets ansvar? Jag trodde det var Generalkonsulatets."

Det skulle visa sig att min omsorg om kapellet inte varit helt bortkastad. För under perioder av reparationer i Dragomanhuset, när det s.k. Parlatoriet inte var tillgängligt för föreläsningar och sammankomster, blev kapellet en nödtvungen ersättning. Och detta gällde också för Generalkonsulatet.

Panik inför ärkebiskopsbesöket på Sveriges generalkonsulat

Fredagen den 15 augusti 1997. En "mellandag" under den svenska Patriarkatsvisitationen. Det finns anledning förmoda att KG Hammar och hans följeslagare än en gång drog andan av lättnad; mötet med Patriarken hade avlöppt väl. (I retrospektiv har nog KG Hammar välsignat det faktum att tidpunkten för mötet med Bartholomeus varit synnerligen lyckosamt. För om det skett senare på året, hade nog Elisabeth Ohlsons fotoutställning *Ecce homo* i Uppsala domkyrka, kunnat ställa till svåra problem med den Grekisk-ortodoxa kyrkan, i värsta fall inställd Patriarkatsvisitation.)

Hur som helst. Programupplägget fredagen den 15 augusti 1997 skulle delas mellan Patriarkatet och Sveriges generalkonsulat. På Patriarkatets lott stod en vidlyftig sightseeingtur i det gamla Konstantinopel – det grekiska – medan gästerna skulle tas emot på Generalkonsulatet

kl. 17:30. I det senare fallet hade jag, som tidigare framgått, fått förtroendet att göra svenskarnas besök så meningsfullt som möjligt.

Bakom kulisserna

Det var fr.a. kyrkan/kapellet som stod i fokus. Bäst alltså att göra en preliminär besiktning av platsen. Väl medveten om att kyrkan/kapellet inte tillhörde Generalkonsulatets prioriteringar hade jag väl inga större förväntningar. Under min morgoninspektion bekräftades emellertid mina allra värsta farhågor. Kyrkan och tomten såg på ren svenska för "dj-g" ut. Halvmeterhögt ogräs överallt, sopor och skräp, allt nedslängt från fastigheterna runtomkring. Panikslagen inför möjligheten att KG Hammar och hans delegation skulle möta en vördnadsbjudande artefakt i den Svenska kyrkans historia åsidosatt skyndade jag upp till Generalkonsulatet. Jag fann Ferenc Paulik från Statens Fastighetsverk; han skruvade fast en lampa i receptionen. (För den fåkunnige kan nämnas att Statens Fastighetsverk ansvarar för svensk statlig egendom i utlandet.)

Ferenc informerades om krisläget och fick i sin tur fart på Cengiz, fastighetsskötare och allt i allo. Denne skyndade ner till kyrkan och rörde undan det värsta på utsidan. *Şişman Fatma*, "Tjocka Fatma", skulle ta hand om insidan. Barbro Arguvanligil, lokalanställd konsul, skickade ner henne för att städa i kyrkan. I en "snabboperation" – ja, vad kan man annars kalla det? – vippade Fatma runt med en dammtrasa och försvann. Men än så var det inte med det.

För kvällens mottagning – den skulle hållas i institutsföreståndarens, id est min tjänstebostad, skaffade Kari Çağatay, min norska assistent, tilltugg från Burç Pastanesi. Kaféet var känt för sina läckra Apfelstrudeln. Jag själv hade att skaffa hem allehanda drycker från en spiceributik i närheten.

Vi voro nu redo för den svenske ärkebiskopen och stodo bildligt talat i givakt.

En cause célèbre – men vem kunde tro att Kyrkans män och kvinnor skulle vara annorlunda än "vanligt folk"?

17:30, punktligen, svängde Patriarkatsbussen in på Generalkonsulatets gård. Ut kom de svenska delegationsmedlemmarna i "uppknäppt" tillstånd; kavajer och plågsamma överplagg var avlagda till följd av den tryckande värmen och den nyss avslutade sightseeingturen.

Och nu är vi tillbaka där vi började, urinblåsan som pockade på tömning. Artigt – KG Hammar är en belevad person – frågade denne efter "faciliteter". Och det var då jag insåg att läget var akut och yttrade de fatala orden: "*Är ni mycket nödiga?*" Det var nu nödvändigt att improvisera och rucka på en av mina invanda procedurer. Besöksgrupper brukade jag ta emot vid konsulatsporten och därifrån berätta om platsens mäktiga historia. Men någonting sådant kunde förstås inte komma på tal i den trängda situationen. Det som i stället gällde var det som på turkiska kallas *yüz numara*, "nummer hundra", det vill säga toalett. Gruppen hänvisades snabbt till Dragomanhusets bekvämlighetsinrättning. Att få lätta på trycket var

som en sällsam, rentav gudomlig, befrielse och deltagarnas humör var åter på topp. Nästa steg var besiktningen av kyrkan; gruppen hänvisades dit. I en sällsam kombination av vördnad och uppsluppenhet – ja, det var så jag uppfattade det – tog svenskarna plats i kyrkan. Ansiktena som mötte mig utstrålade förväntan; det skulle inte bli svårt att tala inför gruppen.

I efterhand har jag naturligtvis insett det komiska i hela situationen. Naturen som utan pardon sopar undan allt svassande kring höga positioner och helighet.

Detaljer

Innan jag började mitt föredrag slogs jag av minnet från en annan religiös grupp, som jag guidade i östra Jerusalem och på Västbanken sommaren 1964. I ett vacuum efter min licentiatexamen i semitiska språk hade jag fått anställning som platsrepresentant för reseföretaget ABC-resor. Min uppgift var att ta emot svenska pilgrimsgrupper vid den s.k. Mandelbaumporten, den då enda övergången mellan Israel och Jordanien – Jerusalem var fortfarande delat i tvenne hälfter. Gruppen jag speciellt tänker på var medlemmar i en frireligiös församling och leddes av dess pastor. Jag blev alltså gruppens följeslagare och ciceron och hade noggrant förberett mitt jobb. Vid ett tillfälle – och vi befann oss i Gamla Jerusalems basar – slogs jag av att åhörarna kanske var trötta på all information som jag trosvisst levererade och ställde frågan till pastorn: "Klarar ni av mer?" Jag fick det häpnadsväckande, tillika uppmuntrande, svaret: *"Så mycket detaljer som möjligt!"*

Analogt tydde allt på att KG Hammar och hans följeslagare – långt senare och där i kyrkan, fredagen den 15 augusti 1997 – vore öppna för detaljer. Och jag hade rätt. Lyssnarna syntes inte förtrötta. För en föreläsare ett auditorium av första klass!

Nathan Söderblom gör sig påmind

I KG Hammars delegationsgrupp fanns Jan Henningsson, i rakt nedstigande led ättling till Nathan Söderblom. En anledning god som någon att berätta om Nathan Söderbloms anknytning till konsulatskyrkan och hans önskemål att ånyo introducera prästämbetet i Konstantinopel.

Det måste ha varit ett kännbart bekymmer för Nathan Söderblom att den svenska legationskyrkan låg för fäfet, och att därmed Svenska kyrkan inte var företräd i den Osmansk-turkiska huvudstaden. Konstantinopel var ju inte minst viktigt som centrum för den Grekisk-ortodoxa kyrkan. Nathan Söderblom tog därför kontakt med Johannes Kolmodin; han har beskrivits som den sista dragomanen (översättare/tolk) vid den svenska beskickningen i staden.

Johannes Kolmodin

I yttersta korthet var Johannes Kolmodin (1884–1933) en språkforskare från Uppsala, semitist till facket och specialiserad på etiopiska språk. Av Sven Hedin sänd till Konstantinopel för att leta efter dokument om Karl XII, hade han slagit ner sina bopålar i staden. Och, i takt med stigande färdigheter i turkiska, kom han att spela en viktig roll som diplomat för svenska intressen.

Men i den uppbrottsstämning som förmodligen rätt tidigt torde ha rått inför Atatürks beslut att flytta Turkiets huvudstad till Ankara får Johannes Kolmodin ett brev från Nathan Söderblom. I brevet daterat den 26 november 1919 framlägger Nathan Söderblom ett drastiskt förslag: "Tänk om Du hade någon tanke på att låta prästviga Dig och bli kyrkoherde i Konstantinopel." (Uppgifter från Bengt Sundklers uppsats "Nathan Söderblom, Johannes Kolmodin och ortodoxa kyrkan" i *Nathan Söderblomssällskapets årsbok 1967*, Religion och Bibel XXVI, sid. 64–77.)

Av förslaget blev intet. Inte heller, när detta nu blev aktuellt, flyttade Johannes Kolmodin med den svenska legationen till Ankara. Han accepterade i stället ett erbjudande att bli Haile Selassies rådgivare i Etiopien – återigen hade Nathan Söderblom ett finger med i spelet. Johannes Kolmodin kom till Etiopien 1931.

Alltnog. I min strävan att där, i Istanbul 1997 och inför den svenska ärkebiskopsdelegationen, kunna ge lite fler detaljer om Johannes Kolmodin hade jag tidigare tagit kontakt med Carl-Gustaf Kolmodin i Göteborg, huvudman för släkten. Denne bekräftade släktskapet med Johannes Kolmodin, dock, som han påpekade, "fem led bort". Han kände emellertid till Bengt Sundklers artikel och hade därutöver intressant information att ge.

Johannes Kolmodin, så började han, hade gift sig 1925 och bodde från det året och fram till 1931 i Dragomanhuset. (Det innebär att Johannes Kolmodin stannade kvar i Konstantinopel/Istanbul i den svenska myndighet som efter legationens flytt till Ankara nu blivit generalkonsulat.)

Han och familjen hade hela Dragomanhuset till sitt förfogande. Kontor och kök på nedervåningen och bostadsdel på övervåningen.

1928 föddes sonen Olof. Det var meningen att Nathan Söderblom på sin väg till Jerusalem skulle stanna till i Konstantinopel för att döpa sonen. Men svaret dröjde varför paret Kolmodin författade ett telegramutkast med hänvisning till Matteus 11:3. Där står: "och lät fråga honom: Är du den som skulle komma, eller skola vi förbida någon annan?" Enligt uppgift blev telegrammet aldrig avsänt men vittnar om paret Kolmodins underfundighet och humor. Hur som helst Nathan Söderblom kom aldrig; han blev sjuk. Vem som i stället döpte sonen vet inte Carl-Gustaf Kolmodin. Däremot vet han att sonen, i Sverige kallad Olle, dog i en bilolycka vid 19 års ålder.

Lång dags färd mot natt

Under avslappnade former avslutades dagen med *convivium* i föreståndarbostaden. För ärkebiskop och följe var det ett extra plus att man från bostaden, högt belägen, hade utsikt över Bosporen och alla båtar som, likt glimmande ljus, pilade fram och åter mellan Istanbuls båda stadshälfter.

Som ett crescendo inför hemfärden – Prinsöarna och Kariye Cami

Lördagen den 16 augusti 1997. Tredje och sista dagen för den svenska ärkebiskopsdelegationen till Patriarken. Gennadios tog åter ett fast grepp om tyglarna. I dag skulle man hinna med ett grundligt besök på Chalki (Χαλκί), en

av de nio Prinsöarna i Marmarasjön, och som sista punkt på programmet avsluta med Kariye Cami på fastlandet. Det direkta målet på Chalki (turkiska Heybeli) var den Heliga Treenighetens klosterkyrka och den därmed sammanhängande Teologiska skolan. Återresa till Sverige kl. 18:00 med Lufthansa 3809.

Dagsprogrammet i ett sammandrag

10:00. Avfärd från Parksa Hilton Hotel med Fordbussen. Vid kajen till Çırağan Palace väntade den båt som skulle föra oss till Chalki – en veritabel lustjakt som man hävdade var Patriarkatets egen. Underbar båtresa; hästskjutar väntade vid framkomsten. Metropoliten Theoklitos av Metron och Atheiron – abboten – tog hjärtligt emot. Fastän välkomsthälsningen var på grekiska – den översattes till engelska av Stavrides – visade det sig att han talade flytande turkiska. Vid besöket i klosterkyrkan framförde Theoklitos, Gennadios, Pavlos och Stavrides en mindre liturgi på grekiska, varefter det förslogs att svenskarna skulle sjunga något. Vi tar "Härlig är jorden", sade KG Hammar, "alla kan texten." Lars Eckerdal (förmodligen var det han) stämde upp och alla svenskarna sjöng med. Det lät riktigt bra. (Förra ärkebiskopsbesöket var såitillvida unikt att samtliga delegationsmedlemmar var tränade sångare, därtill sammansjungna. Spontant kunde de var som helst ta upp flerstämmig sång, inte minst på latin.)

Teologiska skolan

Teologiska skolan var ett under av prydlighet och ordning. Nu stängd för undervisning. Det maximala antalet elever hade emellertid, när verksamheten var i gång, varit 120 stycken. Jag kom att tänka på det motsägelsefulla i att de turkiska myndigheterna visserligen inte tillåter själva skolan att fungera men uppenbarligen tillåter grekisk-ortodox bemanning. Sannolikt, sade jag mig själv, speglade detta Republiken Turkiets krampaktiga förhållande till religion. Den relation som alltsedan Atatürks dagar hade rått mellan det officiella Turkiet och dess innevånare. För det intressanta är att *sekularismen* – turkiska *laiklik* eller *laisizm* efter franskans *laïcité* – är inskriven i statsskicket (och detta till skillnad mot andra muslimska stater). Och fastän sufi- eller dervicshordnarna traditionellt spelat stor roll bland turkarna, och fastän Atatürk i sin västerniseringssträvan gjorde sitt bästa för att förbjuda dem, har de fortsatt vara ett levande inslag i den turkiska samhället.

Vid mottagning i Teologiska skolans stora sal tog Theoklitos åter till orda, på grekiska, och KG Hammar på engelska. Stavrides tolkade. Han berättade senare för mig att han har gjort det otaliga gånger; så fort en delegation besöker Chalki, kallar man på honom. KG Hammar observerade i sitt svarstal att Teologiska skolan gjorde ett intryck av att vara i ständig beredskap; att när som helst kunna öppna portarna för elever igen. Han erinrade om att Yngve Brilioth under sin ärkebiskopstid besökt Chalki, en händelse som Stavrides mindes väl; han hade varit elev då.

Stavrides, nu professor på Teologiska skolan, visade

sitt ämbetsrum och biblioteket. Det var imponerande rikt. Man hade nyligen fått en biblioteksdator och en scanner, vilket allt pekade mot framtiden. Under lunchen som följde, fick Jan Henningsson en idé, som han genast dryftade med Lars Eckerdal. Den gick ut på att med mig, BK, som personligt medium knyta Svenska Forskningsinstitutet (och därmed Sverige och Svenska kyrkan) och Patriarkatet närmare varandra. Detta, menade han, skulle ske genom att Patriarkatet låte mig få ett forskarrum på Chalki. En högst stimulerande tanke, som också Lars Eckerdal fann god och skulle diskutera med KG Hammar.

Kariye Cami

Men ytterligare en punkt fanns på dagordningen, Kariye Cami. Som elementet *cami* signalerar en moské inrättad i en bysantinsk kyrka från 500-talet. Huruvida moskén idag, 2025, återigen tagits i bruk som islamisk helgedom vet jag inte – Atatürk var så tillvida framsynt att han förvandlade många kyrkor, likt denna och Hagia Sofia, Aya Sofya, till muséer. Vid Beşiktaş iskelesi, en kajplats, väntade Fordbussen, som tog sällskapet till Kariye Cami. Mosaikerna fyllde betraktarna med förundran; Stavrides föreläste.

Epilog

Jag kan föreställa mig att KG Hammar tackade den Högste för att hans episkopala uppdrag till Konstantinopel hade avlöppt så väl. Han och hela hans delegation hade mötts av idel välvilja från Patriarken och hans stab. Och – där nu KG Hammar satt i sin flygplansstol och

tänkte tillbaka på allt som förevarit – inte kunde väl Patriarkatsfolket ha undgått att känna hans egen och följeslagarnas hänförelse över besöket. Det löftesrika samförståndet mellan Svenska kyrkan och den Grekisk-ortodoxa, det som går tillbaka till Nathan Söderblom, hade visat sin hållbarhet. Och KG Hammar hade genom sin visitationsresa gett det ny energi.

Δόξα τω Θεώ

Litteratur:

1. Om Svenska palatset: Frederick Whitling, *Palais de Suède, From Ottoman Constantinople to Modern Istanbul*, Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions, Vol. 25, 2023. 2.
2. Om Johannes Kolmodin: *The Last Dragoman: The Swedish Orientalist Johannes Kolmodin as Scholar, Activist and Diplomat*, Elisabeth Özdalga, ed., Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions, Vol. 16, 2006

PER BERGSTRÖM

**DEN FÖRSMÅDDE UPPFINNAREN
FRÅN TÖREBODA
TIDERNAS FÖRSTE BREVBOMBARE**

Under sommaren har den gång på gång dykt upp, eller kanske snarare levererats. Uppfinningen som har sitt ursprung i Töreboda och som lämnat betydande avtryck i såväl historien som samtiden, men som få vill kännas vid.

Det började med att jag läser högt för dottern ur Jacob Wigelius magiska, Augustprisade och Budapest Grand Hotel-doftande äventyrsskröna "Mördarens apa". Trollbundna slukar vi kapitel efter kapitel om den intelligenta och otursförföljda gorillan Sally Jones genom Lissabons gränder och över haven till Bhapur och tillbaka. Det är då det första budet levereras. Den opålitlige skummisen Alphonse Morro är försvunnen, kanske mördad, kanske gömmer han sig på andra sidan haven. Men på hans fästmöes Elisa Gomes grav på Prazeres sätts ständigt färska

blommor och det levereras pengar för att ta hand om vården. Elisa Gomes som tjugotre år gammal gått en alltför tidig död till mötes när hon som huser hos den rike bankiren Carvalho en dag får ta emot ett paket avsett för bankiren men som sprängs i Elisas armar och tar hennes liv. En brevbomb skickad av anarkister. Ett mördarpaket med dålig precision skickat av en gärningsman som inte behöver konfrontera sina offer.

* * *

För första gången på över tjugo år har jag införskaffat en ny teve. Senast jag köpte en vill jag minnas att jag satte i två sladdar i väggen och resten var klappat och klart. Jag är decennier yngre än att tillhöra generationsgruppen boomers, men min teknikignorans får mig att ömsom skrika ömsom blinka bort tårarna som börjar välla upp. Jag kan inte förstå varför min teve måste konfigureras gentemot min telefon. Vad skulle jag göra om jag inte hade en smartphone? Hade jag varit hänvisad till radio-sporten för alla matcher i fotbolls-EM? Jag förbannar världens alla uppfinnare fram tills det att sambon till slut dyker upp och tålmodigt räddar situationen: teven och telefonen är sammankopplade, fotbollen kan ses, tårarna drar sig tillbaka för att vila fram till straffläggningen mellan Sverige och England.

Dagen efter tevedebaclet befinner jag mig på sjukhuset för att kontrollera en ny blodsockermätare. Längre har jag enkelt kunna mäta av mitt blodsocker med hjälp av tele-

fonen mot en censor på armen. För hundra gången tjar nu min sköterska på mig att jag måste länka telefonen mot sjukhusets databas för att direkt få in mina sockerkurvor i journalsystemet och databasen. Jag förstår nyttan, men känner mig samtidigt förundrande obekvämt med att koppla upp min kropp mot sjukhuset via min telefon.

Som den uppenbart allt för tidiga boomer jag trots allt visat mig vara samlas gubbirritation lager på lager i mitt huvud medan jag cyklar hem. Förvisso har undersökningen visat på att mitt blodtryck är tipptopp, men nu känner jag hur det stiger. I ilskan flyger tankarna på Ted Kaczynski genom mitt huvud.

Kaczynski som i sin primitivism och teknikvrede skadade tjugotre personer och dödade tre, varvid hans sista offer, Gilbert Murray, VD för California Forestry Association, mördades av en brevbomb som Kaczynski, den så kallade Unabombaren, sänt honom. Tekniken som ett hot. Uppfinningarna som en möjlighet.

Politik, personlig vrede, avstånd. Lägg till försmått hämndbegär och det är då vi hamnar i Töreboda. Den 19 augusti 1904 mottog Karl Fredrik Lundin, direktör för Svenska Centrifug AB, en försändelse till sitt kontor på Hamngatan i Stockholm. När Lundin öppnade paketet exploderade det i hans händer, personerna i rummet kastades av sina stolar, fönstren krossades och dörren slets upp. Tidernas första brevbomb hade detonerat. Fredrik

Lundin fick svåra skador men överlevde attentatet. I Dagens Nyheters rapportering kommer paketbomben att omnämnas som "helvetesmaskin".

Polisens misstankar riktades snart mot ryska anarkister och nihilister, men då två brev snart följde bomben, det ena med texten "Du är mogen, har f.d. arbetare hos dig bestämt", pekade allt mot företagets tidigare direktör GF Wahlenius, men polisen kunde snart avskriva honom som misstänkt.

*** Som tjugooåring besökte jag för första gången New York. En kväll i East Village smet jag in på en klubb där vakten mest tittade förbryllat på mitt europeiska personnummer. I den ruffigt inredda lokalen varvades från scenen jazz med läsningar. En miljö som förflyttade mig till det efterkrigstidens New York jag någonstans drömde om. Kanske reflekterade jag inte så mycket över vad det var som lästes från scen av olika personer som turades om att läsa. Tre år efter att FBI gripit Unabombaren var det hans manifest som framfördes med inledningen:

The Industrial Revolution and its consequences have been a disaster for the human race. They have greatly increased the life-expectancy of those of us who live in "advanced" countries, but they have destabilized society, have made life unfulfilling, have subjected human beings to indignities, have led to widespread psychological suffering (in the Third World to physical suffering as well) and have inflicted severe damage on the natural world. The continued development of technology will worsen the situation.

Bomben mot Karl Fredrik Lundin följdes 4 maj 1905 av ett nytt sprängdåd. Denna gång hade en försändelse skickats till hovrättsnotarie Alfred Valentin, som dock vägrat att ta emot paketet. I stället öppnades det av postiljonen Johan Gottfrid Sundvall på postkontoret på Linnégatan i Stockholm. Paketet innehöll en parfymflaska, som av eftervärlden fått namnet "den valentiska parfymflaskan", en förtäckt sprängladdning. Tre posttjänstemän skadades, varav två allvarligt och värst av alla Sundvall som fick glassplitter i ögonen, en kork trängde igenom kinden och han förlorade tre fingrar på vänster hand. Liksom i fallet med den första brevbomben följdes även denna av ett par brev. Denna gång tycktes de skickade från Berlin, där attentatsmannen uppgav sig tillhöra ett internationellt nätverk av spioner, och i grova antisemitiska ordalag omnämndes Valentin bland annat som "judisk parasit". Polisen följde upp det tyska spåret. De reste till Berlin för att försöka spåra upp det antisemitiska spionnätverket, dock utan framgång då något sådant inte existerade. Liksom i fallet med brevbomben mot Lundin förblev gärningsmannen okänd.

Nära trettio år efter min kväll på jazzklubben på Manhattan och sex år efter att Söderbokhandeln gav ut Unabomberens manifest under titeln "Industrisamhällets framtid", i översättning av Erik Philipson, så väcker det, samma sommar som jag påminns om brevbomber, åter debatt på svenska kultursidor. I Dagens Nyheter skriver

Rebecka Kärde om sin läsning av manifestet och hur det hittat unga anhängare som genom sociala medier sprider sina tankar om sin rädsla och oro inför den moderna teknologin, ironiskt nog med hjälp av just modern teknik. Manifestet skickades 1995 till The New York Times och The Washington Post där avsändaren "Freedom Club" tog på sig ansvaret för en serie brevbomber skickade under de senaste sjutton åren inte bara till California Forestry Association utan även universitet och flygbolag (UNiversities/Airlines) med mera. Nu var terrorcellen beredd att upphöra med attentaten om tidningarna gick med på att i oavkortad form publicera manifestet. I september samma år trycktes det.

På hösten 1909 mottar de båda tidningarna Aftonbladet och Social-Demokraten brev från en Justus Felix, som utger sig för att vara ordförande för "Socialdemokraternas Domstol". Manifestliknande hotfulla brev som bland annat tillkännager att "Vi tror på den undergörande verkan af en bomb då och då. Den reformerar hastigt ett uselt kapitalistsamhälle" och att de "rannsakat, dömt och straffat (...) sådana samhällets brottslingar, vilka i följd af den skrifna lagens ofullkomlighet ostördt tillåtas bedraga och bestjäla den fattiga arbetaren och hans hustru och barn".

Några veckor senare mottog John Hammar, direktör för Sveriges allmänna exportförening, ett paket med en svart pappcylinder och framsidan av den anarkistiska

tidskriften Brand. Pappcylindern exploderade i Hammars hand och slet bort hans högra tumme och pekfinger. Samma dag anlände också ett paket till VD:n för Lindholmens och Motala verkstäder i Göteborg, den "förbaskade sjöormen" Johan Sjöholm. Sjöholm var dock bortrest och hans son Adrian tog emot paketet som sades innehålla en reservoarpenne som en vän på detta vis återsände efter ett lån. I samband med öppnandet slet sonen av utlösaren till det explosiva innehållet och bomben detonerade aldrig. Adrian bestämde sig dock för att ta det misstänkta paketet till polisen men råkade på vägen dit tappa det. Paketet hittades av en liten pojke, som klarade sig oskadd när det fattade eld.

Några dagar efter försändelserna skickade "Socialdemokraternas Domstol" ett nytt brev, denna gång till tidningen Dagen. Brevet innehöll anklagelser mot Hammar och var undertecknat med ett namn som förekommit under artiklar publicerade i Brand, vars redaktör omhändertogs av polisen men fick släppas fri i brist på bevis. Också det icke-detonerade paketet till Sjöholm uppgavs komma från "Socialdemokraternas Domstol" i brev som skickades till Göteborgs Aftonblad samt Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning.

I Sydsvenskan vänder sig skribenten Andreas Ekström mot Rebecka Kärdes text och menar att den aldrig skulle ha skrivits; en hashtag och en diskussion på TicToc motiverar inte att man lyfter fram denna text av en terrorist

med tre människoliv på sitt samvete. Det finns av såväl intellektuella som moraliska själ, menar Ekström, viktigare personer att lyfta fram än Kaczynski och hans civilisationskritik, och han nämner i samma stycke texter om, av och ursäktande av Clark Olofsson och Lars-Inge Svarstenbrandt såväl som Jan Myrdal. Den senare folkmordsapologeten är ett intressant exempel i tider när en annan folkmordsapologet så sent som 2019 belönades med Nobelpriset. Det går att fråga sig var Ekström drar gränsen för dem vars texter inte ska uppmärksammas: när stjärnfilosofen Slavoj Žižek tittar på Anders Behring Breiviks manifest för att peka på antisemiters stöd till staten Israel borde han då enligt Ekström rimligtvis vara över gränsen; hur är det med humanekologen Andreas Malms uppmaningar till attentat mot olje- och gasledningar; går det att ta del av hustrumördarna William Burroughs, Phil Spector och OJ Simpsons böcker, musik och filmer? "Mein Kampf" anses ska finnas tillgänglig om än inte framställd, men hur långt kan tiden flytta gränsen för vad som bör uppmärksammas? Är kolonialkrigsförbrytaren Churchills nobelprisade dagböcker godkända? Terroristpåhejande Emmeline Pankhursts skrifter? Frågan ligger plötsligt i öppen dager och en mindre debatt utbryter. Att Unabombarens manifest läses, diskuteras och sprids är kanske inte så märkligt. Fascinationer som dessa går i cykler, och bland främst unga kapitalistkritiker, frustrerade över samhällets orättvisor har detta manifest hängt kvar, även om dess kontinuitet tycks ha gått Ekström förbi. Själv hörde jag det i New York på 1990-talet, som nybliven student i Lund i början av 2000-talet

såg jag det cirkulera och redan då pratade ett förlag om att ge ut en svensk översättning av det, vilket senare alltså skett, och nu har det fått en egen hashtag och kommenteras på Tiktok. I mångt och mycket kan det framstå som kvasinietzschianskt humbug författat av en primitivistisk akademiker, men det är också ett snabbt radikalt svar för dem som kanske, liksom jag, tycker att "Skogsliv i Walden" är erbarmligt långtråkig att läsa.

Anarkister, antisemiter, arbetarrörelsen, direktörer och personer i bekantskapskretsen. Den person som i Sverige skickat de fyra brevbomberna mellan 1904 och 1909 var skicklig på att lägga ut villospår med kopplingar till dåtidens politiska rörelser såväl som offrens sociala omgångessfärer. Polisen hade efter varje sprängdåd gått vilse och inte kommit närmare någon lösning på vem som kunde tänkas ligga bakom dem. Brevet som skickats till tidningen Dagen där "Socialdemokraternas Domstol har äran att meddela" att de ligger bakom "Fallet Hammar" publiceras dock i tidningen. När Alf Larsson på Liljeholmens stearinfabrik läser tidningen får brevet honom att reagera. Handstilen påminner honom om en gammal bekantskap som för tre år sedan flyttat till London och som han därför har brevkorrespondens med. Larsson jämför brevet till tidningen med dem från sin vän och inser att de överensstämmer. Handstilen tillhör otvivelaktigt Martin Ekenberg.

Även Ted Kaczynski skickade brev i anslutning till sina bombdåd, men det var först när en lingvistisk kriminaltekniker började gå igenom dessa texter, och framförallt manifestet, som man kunde göra en gärningsmannaprofil som visade sig vara korrekt. Att det inte rörde sig om någon man utan utbildning med hämndbegär, utan snarare en högutbildad person som man genom vissa idiomatiska och dialektala uttryck också lyckades koppla till Chicagotrakten.

När manifestet publiceras i The Washington Post ger det också det resultat som FBI hoppats på. Kaczynskis svägerska tycker sig känna igen manifestets språkbruk, vilket hon uppmärksammar sin man David på. Kaczynskis bror inser likheterna och kontaktar i sin tur privatdetektiven Susan Swanson för att diskret utreda Davids brors förehavanden.

Kaczynskis bror anlitar en privatdetektiv. Larsson å sin sida kontaktade brottsoffret John Hammar. Hammar har varit övertygad om att bomben skickats till honom med anledning av ett uttalande han gjort om storstrejken. Nu visar det sig dock att han har en koppling till Ekenberg då Hammar avrått investerare från att göra affärer med Ekenberg och ingå i hans senaste projekt.

När polisen inleder en utredning mot Ekenberg börjar pusselbitarna att falla på plats. Det visar sig att han har

varit på plats i Stockholm i samband med att försändelserna till Sjöholm och Hammar skickats, och likaså när breven från "Socialdemokraternas Domstol" postats. Det visar sig att det också finns en tidigare koppling till Karl Fredrik Lundin. Polisen beslutar att utfärda en häktningsorder mot Ekenberg, som hemma i London blir chockad över anklagelserna och uttalar sin oskuld till svensk press. Den svenska polisen telegraferar Scotland Yard med en önskan om att Ekenberg ska häktas. Ekenberg har dock visat sig alltmer nervös och paranoid och när den svenska polisen ankommer till London har han blivit inlagd på mentalsjukhus där han den 19 oktober 1909 grips och förs till fängelset i Brixton. På nyårsdagen 1910 ställs han inför skranket i London där domstolen 24 januari beslutar att han ska utlämnas till Sverige. Ekenberg förnekar fortsatt all inblandning i dåden, men svenska tidningar rapporterar att han tycks tyngd av den övertygande bevisföringen.

Susan Swanson samlar bevis och David Kaczynski kontaktar en åklagare för att lägga fram bevisen för FBI. De ignorerar inledningsvis bevisen, men när åklagaren slutligen lyckas få en före detta agent att jämföra manifestet med brev från Ted till David ser de att det finns en 60% möjlighet till att det är samma upphovsman. Ytterligare analyser görs av tidigare akademiska essäer av Kaczynski och den 3 april 1996 grips han i sin Walden-liknande stuga i Montana. Efter att ha misslyckats med att åberopa

sinnessjukdom undvek Kaczynski dödsstraff genom att erkänna alla åtalpunkter och dömdes till flertalet livstidsdomar. 2023 avled han av cancer i fängelse.

Martin Ekenberg hade fyrtio år före domen i London fötts i Töreboda. Året efter och blott sex mil från Gustaf Dahls välkomnande till världen. Båda två skulle komma att tillhöra den framgångsrika generationen av svenska uppfinnare och tekniker som kring förra sekelskiftet lade grunden till en rad svenska storföretag. En av dem skulle komma att bli ihågkommen som nobelprisad uppfinnare av Agafyren, en som världens första brev-bombare. Ekenberg var yngsta barnet i en mycket religiös missionsfamilj där fadern, Birger Lorentz Ekenberg, drev diversehandel i Töreboda. När Martin var tre år gammal brann butiken ner vilket fick familjen att flytta till Gävle där fadern i stället drev hotell. Verksamheten gick med förlust och de ekonomiska tillkortakommandena tvingade Martin att upphöra med skolgången för att i stället arbeta och bidra med inkomst till familjen. Som sextonåring flyttade han till Stockholm och fick anställning som provrörsdiskare på ett kemiskt laboratorium. Han kom senare att studera kemi någon termin på KTH och fick anställning på Gustaf de Laval's verkstad, där han arbetade med att utveckla en maskin avsedd att bestämma fetthalten i mjölk.

Trots sina misslyckade studier i Sverige arbetade han periodvis utomlands och doktorerade 1893 på universitetet i Königsberg med en avhandling om just fettbestämning av mjölk. Hans brist på grundläggande utbildning hängde dock över honom och de tyska universitetskollegorna kallade Ekenberg för "Doktor Humbug". Möjligen går det redan här att ana den vrede och försmåddhet som senare skulle komma att driva Ekenberg in på en kriminell bana. Ekenberg var uppenbarligen snillrik och driven och utvecklade flertalet maskiner för processande av mjölk såväl som raffinering av olja ur diverse livsmedel. Men gång på gång misslyckades hans företag, hans uppfinningar blev till fiaskon och han kom alltmer att se sig själv som det missförstådda och orättvist behandlade geniet. 1894 utvecklade han för AB Lars Montén en metod att tillverka mjölksyra av vassle som ersättning för ättika. Detta var första gången som man i Sverige använde sig av bakterier för jäsning, men tillverkningen blev likväl ett fiasko. I stället grundade Ekenberg 1896 AB Göteborgs Oljeraffinaderi, som skulle raffinera sillolja för att användas som ersättning för smörjolja. Stanken som silloljan gav upphov till gjorde den dock oanvändbar.

Parallellt utvecklade Ekenberg även en fiskrensningssmaskin och en metod för konservering av fisk. En uppfinning som förärade honom Polhempriset. Han lyckades få investerare för ett företag med fartyg där fisken rensades och konserverades ombord. Även detta projekt blev dock ett fiasko då tillverkningen av fartyget på Lindholmens och Motala verkstäder försenades. När båten väl levererades hade sillkonjunkturen vänt. Direktör för

verkstaden var Johan Sjöholm som lyckosamt nog var bortrest när en reservoarpena sju år senare skickades till honom. En annan som varnat sin bror för att investera i fiskoljeprojektet var John Hammar och som pressinformatör för Ekenberg arbetade hovrättsnotarien Alfred Valentin. Ekenberg hade nu bildat företaget Martin Ekenberg AB med fabriker i Ystad och Eslöv för framställning av torrmjök. Han försökte sälja sitt företag och sin produktionsidé till ingenjör Carl Lundström, som före affären dock ville rådgöra med direktören för Svenska Centrifug AB. Denne förklarade att uppfinningen i sig förvisso var storartad, men att Lundström skulle se till att bli av med Ekenberg, "den största djävul som kan tänkas". Två veckor senare mottog direktören, Karl Fredrik Lundin, tidernas första brevbomb.

När Ekenberg grips i London hittar polisen i hans hem i Clapham inte bara ett kemiskt labb med material för framställande av bomber. Där finns också ett mindre tryckeri som använts till brev, tidningar och försändelser kopplade till bomberna.

Två veckor efter den brittiska domstolens utlämningsbeslut dör Skaraborgssonen Martin Ekenberg plötsligt i sin fängelsecell i London. Det misstänks att han genom gift valt att avsluta sitt liv, men hans namn kommer att leva vidare. Inte som utvecklare av fiskkonservering och torrmjöksproduktion, men likväl som uppfinnare.

ÅSA BRANDT

GÖTA KANAL OCH MER DÄRTILL

1947 började jag skolan i Lyrestad, "Lursta" på skaraborgska. Båda mina mödrar följde mig till skolan från mitt hem i Guntorp. En stor dag. Hela vägen till skolan repeterade jag mitt namn Åsa Birgitta Blom, Åsa Birgitta Blom, Åsa Birgitta Blom.

Vår fröken var nyutexaminerad, hennes namn var Anna-Stina och hon var så söt. När det blev min tur att säga mitt namn var jag för blyg för att våga och vände mig om så en av mina mödrar svarade.

Skolan var inrymd i det gamla församlingshemmet som låg granne med Kyrkan och bron över Göta Kanal. På rasterna kunde vi höra klockorna klinga när bron öppnades så att båtarna kunde passera.

På hösten i andra klass flyttade råttorna in i huset när det blev kallt ute. De var i sådan mängd att det togs ett snabbt beslut att flytta barnen till en tillfällig skollokal i Församlingshemmet som även det låg vid Göta Kanal.

Mellanskolan låg även den vid Kanalen där jag tillbringade två år. Mellan skolan och Göta kanal gick en

smal grusväg. På andra sidan vägen fanns en dunge med träd. Bakom dungen gick kanalbanken och sedan det gråbruna vattnet. Jag kan inte minnas att vi någonsin fick tillsägelse att hålla oss borta från vattnet i Kanalen.

Mitt konstglas har fört mig ut i världen. Inte bara till de Europeiska länderna utan även USA, Japan och Australien. Jag är glad att jag har fått se så mycket av världen och som gammal har jag nu en enda önskeresa kvar: en båtture på Göta Kanal med en av de gamla passagerarbåtarna. Jag går därför in på nätet för att se vad det kostar. Stockholm – Göteborg sex dagar med M/S Diana 81 400:- för en tvåbäddshytt. Stockholm – Göteborg sex dagar med M/S Wilhelm Tham 81 400:- för en tvåbäddshytt. Den klassiska kanalresan fyra dagar Göteborg – Stockholm eller tvärt om kostar endast 38630:- för en tvåbäddshytt.

Jag kommer inte att ha någon reskamrat och måste därför betala för en hytt. Jag inser snabbt att så mycket pengar är en sådan resa inte värd för mig. Jag får fortsätta drömma om en resa på det gråbruna vattnet i Göta Kanal.

Jag vet också att jag aldrig mer får höra de unga nunnorna skratta i Birgittaklostret i Farfa. Farfa ligger nära Rom. Går du upp på berget bakom klostret, kan du en klar dag se kupolerna på Peterskyrkan. Nunnorna som kommer till Farfa från hela världen vistas en tid i klostret innan de åker in till Rom, blir välsignade av Påven och får sin ring. Först efter att ringen sitter på deras finger är utbildningen till nunna färdig. Jag vet också att jag aldrig mer får se Venedig. Världens märkligaste och vackraste stad.

När jag är nitton år flyttar jag från Hedemora till Stockholm. Genom en vän till min mor får jag rum hos en familj på Lidingö. Min motprestation är att jag skall vara hemma i huset med den tioåriga dottern, eftersom husets ägare ofta är borta på middagar, teater eller konserter. Det vita huset låg vid Hersbyholms stadion. Alla i huset använde samma nyckel som förvarades i lyktan till höger om entrédörren.

Huset var fullt av värdefull konst. Något larm fanns inte. När jag en dag öppnade en garderobsdörr så ramlade det ut en liten skulptur av Niki de Saint Phalle. Vad gjorde den i garderoben? Svårson i huset var Pontus Hultén och det var under sextiotalet han byggde upp Moderna muséet till ett internationellt museum. Utställningar som "Rörelse i konsten", "Amerikansk popkonst", "Hon en katedral". Den utställning som betytt mest för mig var "Den inre och den yttre rymden" som visades på Moderna muséet 1965. Naum Gabos skulpturer av vita trådar och Yves Kleins stora blå tavlor gjorde ett så starkt intryck på mig. Jag var då elev på Konstfackskolan. Carlo Derkert var konstpedagog på Moderna Muséet och var den som kunde berätta om konsten på ett oförglömligt sätt.

En ständig gäst i huset där jag bodde var konstnären Siri Derkert. Hennes eget hus låg på berget bakom det vita huset. Det var under de år då Siri jobbade med utsmyckningen av Östermalmstorgs tunnelbana som invigdes 1965.

När jag tog Lidingötåget från Humleträdgården kollade jag alltid om Siri satt i någon av vagnarna. Då valde

jag den andra vagnen. Hon pratade gärna med mig med sin höga speciella röst. Kanske skämdes jag lite för att känna kvinnan som var så märkligt klädd. En basker på det grå håret, en vit sidenblus med ett band om kragen så det såg ut som en slips och en lång vadmalskjol. Det såg ut som om kläderna kom från en lumpbod. Många år senare får jag veta av sonen Carlo att hennes kläder var specialsydda och av högsta kvalité.

Jag bodde flera år hos familjen i det vita huset. Huset finns inte kvar i dag. På platsen ligger ett nybyggt vitt hus. Varför rev man det gamla?

Minnen från utställningar är många. Ett av de finaste är när jag 2003 ställer ut i Mariestad tillsammans med silversmeden Theresia Hvorsley och textilaren Gerd Allert. Då kommer en äldre dam fram till mig och berättar att hon heter Anna-Stina och var min första lärarinna 1947.

I slottet i Coburg, prinsessan Sibyllas hem, anordnades 1977 den första pristävlingen för Europeiskt glas. En liten tjej som jag gjorde små föremål och små föremål blir placerade i en monter med glas som gjorts av andra små tjejer. Killarna som är starka och orkar göra stora saker breder ut sig i utställningen och syns.

Coburger glasspreis anordnas vart åttonde år. Och till 1984 har jag tänkt till. Nu blir det ett stort klädstreck som kommer att synas. När jag och min kollega närmar oss Slottet, kommer chefen Doktor Kruse mot mig och berättar att mitt klädstreck inte finns med i utställningen. Det var för stort.

Men man hade gjort sig stort besvär genom att hänga upp Klädstreet i parken utanför slottet och där tagit en

bild för katalogen. Man hade till och med letat fram en gammal klädkorg.

För en konstnär är en bra bild i en katalog det värdefullaste. En utställning ses av många människor men en katalog skickas runt till alla som sysslar med glas och ger på så sätt nya uppdrag och nya utställningsmöjligheter.

Klädstrecket i parken vid Coburg slott i Tyskland

Den senaste Coburgutställningen ägde rum 2022 och då hade slottet upplåtit mins fem gånger så stora utrymmen som fanns år 1984. Några kilometer från slottet finns nu det största glasmuséet för studioglas, European Museum of Modern Glass. Där finns mina små skulpturer från 1977. Mitt klädstreck hänger i dag på Smålands Museum/Sveriges Glasmuseum.

World Crafts Council grundades 1964 och är en internationell förening för att stödja konsthantverket. De anordnade stora konferenser över hela världen.

Detta nya glas som kallades studioglas väckte stor uppmärksamhet. Jag startade Europas första Studioglashytta och tillhörde därmed pionjärerna. Under 80- och 90-talet var vi säkert inte fler än femtio konstnärer i hela världen som hade egna glashyttor och vi lärde känna varandra genom alla konferenser som anordnades runt om i världen.

På en konferens i Kyoto Japan, någon gång under 90-talet, byggde man upp verkstäder för de olika konsthantverksmaterialen. Föreläsningar varvades med arbete i verkstäderna.

Det blivande kejsarparet skulle komma på besök och jag blev utvald att blåsa glas för dem. En stor ära. Vid en sådan uppvisning gör man något som är roligt att se på. Jag blåste en stor bubbla och sedan lägger en assistent på varmt glas på en liten del av bubblan och då blåser det varma glaset ut till en ny bubbla. Det ser mycket spännande ut.

Det unga kejsarparet kommer på den gröna mattan tillsammans med min rektor från Konstfackskolan Åke Hult. Den unga flickan, som 2019 kommer att bli Japans kejsarinna, är klädd i en rosa dräkt och söt som en körsbärsblomma.

När jag blåst den första stora bubblan kommer en av de amerikanska glaskonstnärerna fram till mig och säger att jag måste lägga en ring av varmt glas runt pipan annars kommer bubblan att lossna. OK, säger jag och när det

varma glaset har lagts runt pipan lossnar min bubbla och ramlar på marken mitt framför besökarna. Det var bara att börja om från början, men nog var jag arg på mig själv som lyssnat på min kollega. Ett oförglömligt minne för mig blev min fadäs och kanske även för åskådarna.

1982 anordnade Moderna Muséet i Stockholm en utställning som hette "Ett barn har 100 språk men förlorar 99." När utställningen var slut i Stockholm togs den över av Eskilstuna Konstmuseum.

Min man Jan hade några år tidigare startat Barnkulturcentrum med Svenskt barnbildarkiv. Ett arkiv som idag har mer än 600000 barnbilder från hela världen. Carlo Derkert skulle inviga utställningen och vi upplät vårt gästrum till honom. På kvällen bjöd vi på middag, och det blev en middag som jag aldrig glömmer. Carlo var det året sextiosju år gammal men plågades fortfarande av en händelse i barndomen. Siri Derkert födde honom i Neapel 1915. Hon var ogift och lämnade sonen i ett fosterhem i Italien.

Carlo berättar: "En dag kom det två ljushåriga kvinnor med iskalla blå ögon och rövade bort mig." Det var Siri och hennes syster som tog med sig Carlo till Sverige. Han talade bara italienska. Under många år fick han hjälp att bearbeta denna traumatiska händelse. Terapin slutade med att han fick rådet att ta den lilla italienska pojken i handen och låta honom följa med genom resten av livet. Carlos berättelse var så stark och jag kände att vid vårt matbord satt även en liten italiensk pojke.

Min reaktion på Carlos berättelse var kanske inte så konstig. Jag hade själv vuxit upp i en fosterfamilj hos min

älskade mamma Elsa och pappa Karl. Jag kunde tänka tanken att min biologiska mor en dag kom och hämtade mig och att jag aldrig fått återvända till mitt hem i Lyrestad, "Lursta"

Vem hade jag i så fall blivit? Jag fick växa upp i ett Bullerbyn. Min biologiska mor försåg mig med böcker. Pippi Långstrump och sagan om barnen i Bullerbyn. På somrarna tog hon med mig till havet och till Danmark där glass hette is och den varma korven var röd. Jag undrar om det fanns någon mer sjuåring i hela Skaraborg som 1947 hade varit i Danmark.

Skaraborgsakademin grundades 1998 och jag har deltagit i stort sett varje årligt möte. Nu är det tid för mig att överlåta min stol till någon annan. Det har varit intressanta år och jag har träffat personer som jag aldrig annars skulle ha träffat.

"Göta Kanal och mer därtill" blir mitt avslut i Skaraborgsakademin. Tack till alla som kommit och lyssnat på våra föreläsningar och tack till alla andra i Skaraborgsakademin för tjugosju års trevliga möten.

KARL-ERIK TYSK

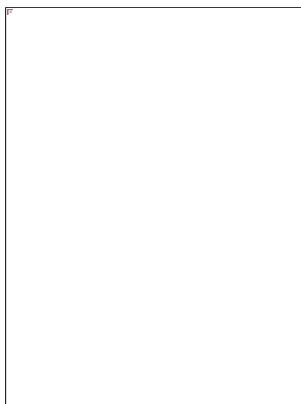
**DE FYRA FÖRSTA BREVEN
OCH DET SISTA**

Skalden och kulturpersonligheten Johan Henric Kellgren (1751–1795), vår Akademis förgrundsgestalt, växte upp i prästgården i Floby, där hans far, prosten Jonas Kellgren, var kyrkoherde.

Fadern undervisade honom i hemmet och det var först när Johan Henric var elva år som han började i Skara skola och på sitt trettonde blev gymnasist.

När han gick tredje året på gymnasiet upplyste han sin far om att föreläsningarna i Skara inte svarade mot hans begåvning utan att han borde skickas till Akademin. Men fadern stod på sig och hävdade att han måste fullfölja sina studier i Skara, vilket han också gjorde.

Johan Henric beskrivs av sin bror Jonas som under skoltiden stickande och satirisk och hans minnestalare i Svenska akademien säger att han var skälmaktig och ironisk. Det var egenskaper som han vid sidan av många andra skulle behålla för att inte säga odla genom livet.

Kellgren

Johan Henric var uppenbarligen inte något skolljus, men han ägde en självständighet och en mognad som gjorde att han klarade sig utan informator. Han fick redan från början lära sig latin och så småningom skriva fyra latinska texter i veckan. Dessutom studerade man i Skara Nya testamentet på originalspråket. Men han var inte särskilt förtjust i det utan ägnade sin fritid åt läsning av den danske författaren Ludvig Holberg (1674–1754) och den svenske Olof von Dalin (1706–1763), vilka gjorde ett stort intryck på honom och vilkas sätt att skriva han inledningsvis skulle komma att ta efter.

Såväl de bibliska kunskaperna som lärdomarna från den tidiga litterära läsningen kan man se spåren av i alla de verk som så småningom såg dagens ljus. Han bröt med den tro han uppfostrats i. I upplysningens anda kom han att i viss utsträckning driva gäck med det som fadern misslyckats med att överföra till honom.

Johan Henric kom emellertid snart till Akademin. Den 15 oktober 1768 blev han student i Åbo liksom en gång hans far och nu även hans bror. Där var några av professorerna från Västergötland styresmän inom Sveo-Gothiska nationen, Johan Billgren lektorsson från Skara och Lars Lefrén från Lefvene socken.

Hösten 1770 får Johan Henric sin första kondition hos häradshövding Jakob Johan Sacklén på Loppis, svåger med en av faderns bekanta.

Det är från denna tid vi äger Kellgrens första brev, tre riktade till brodern Jonas (1747–1804), ännu i Åbo, och ett fjärde till vännen Abraham Niclas Clewberg (1754–1821), också i Åbo.

Det tar ett tag att tränga igenom alla snirkliga formuleringar, kryddade med antika allusioner, latinska och franska citat, närmast hädiska omskrivningar av kristna böner och Gud vet vad. Men det är värt ansträngningen för att komma åt vad som visar sig vara en tonårings passioner och hans ambitioner på vitterhetens fält, som förebådar mycket av vad han i fortsättningen skulle komma att brottas med.

Det första brevet – i kärlekens tecken

Bakgrunden till det första brevet är att Johan Henric just besökt Perno säteri och att hans bror Jonas i ett brev på franska berättat att han ryktesvägen hört att brodern där gjort ett gott intryck på herrskapet och särskilt på de fem unga flickorna. Han tycks särskilt ha haft stor framgång hos de tre yngre, födda 1753, 1756 och 1758.

Han talar nu om för sin bror vad det är han vill lära flickorna. Det är att förmana dem att ha Gud för ögonen. Men han är inte nöjd med det. Han vill försäkra dem om att Gud är kärleken. Men Guds hjärta är skilt från människors som oftast kan älska bara en i taget. Guds kärlek kan däremot innesluta en miljon skönheter på en gång. "Gör alt detta, så får du lefva", är förmaningen med bibelklang. Den polyamorösa tonen är tydlig.

Efter en sådan gudomlig intervention, vill naturligt nog Johan Henric inte att Jonas ska kalla honom *mon frère* utan istället *Ers gudomliga Excellentia* och upphöjer sig därmed mera bokstavligt till Gud.

Kanske är det en tonårsförälskelse som detta brev ger uttryck för, måhända avslöjar han sin polygama läggning, för att tala med en av Kellgrens biografer. Om han samtidigt ger vid handen att han har något att bikta, som samme biograf antyder, må kanske lämnas därhän. Men han är verkligen tagen:

Sedan man sett så mycket skönt, sedan man hört så mycket vackert, med ett ord: sedan man njutit så stor lycksalighet, är ens sinne så fult däraf, att alla andra nöjen, vare sig Loppiska eller himmelska, Cattesundiska eller Trappesundiska, kunna upp-
väcka den minsta känsla, om icke den, som mistningen af det förbigångna kan förorsaka ...

Det andra brevet – i saknadens tecken

Det andra brevet är skrivet på Loppis den 15 oktober samma år. Det är en sorts litterär predikan som han själv kallar det, eller om man så vill en hel gudstjänst, med dess många delar, som genomsyras av bibliskt-kyrkliga, om än näst intill hädiska, allusioner. Det inleds med orden: "I namn bleckets, pennans och papperets; Amen!" Inom parentes sagt en treenighet som sedan skulle följa Kellgren genom livet. Där finns också, som sig bör, en epistel hämtad från Kellgrens husgud, den franske filosofen och diktaren Voltaire: *Le souvenir d'un bonheurs, qui n'est plus, Est a nos maux un poids insupportable* (Minnet av en lycka, som inte längre finns, är för oss värre än en tyngd som man inte orkar bära).

Likaledes är evangeliet hämtat från den franske författaren: *La joie est passagere & le rire est trompeur* (Glädjen är flyktig och skrattet är bedrägligt). Till och med ett Fader vår i kellgrensk tappning:

Lilla Gud i våra hjertan, helgadt varde titt namn,
tillkomme titt rike, ske tin vilje, såsom på Cypern,
så ock i Finland, vår dageliga kärlek gif oss i dag och
förlåt oss våra skulder, såsom ock vi förlåte huad
våra maitresser oss skyldige äro, och inled oss icke
i frestelse, utan fräls oss ifrån horn; ty titt är etc.

Det är uppenbart att Johan Henric saknar sin nyvunna kärlek, för brevet visar sig till slut vara avsett som en gratulation på Hedvig Sofia Wallenstiernas namnsdag, den näst yngsta av fröknarna på Perno.

Johan Henric anropar kärlekguden, Astrild och hans betraktelse är i själva verket en svindlande härledning i 11 satser, kallad *Nöjets bortresa med 8 par hästar*. Han ber guden att styrka hans matta bröst. Om det sker lovar han att offra rökverk. I två äldre dikter uttrycker han sin bön och belägenhet. Det sista låter med tanke på diktarens framtid nästan profetiskt:

En tiggare och kung, den fattiga och rika
Att nöjet fånga fatt, de alla ifrigt fika
En tror det fins på hof, en annan jämte plogen;
En fyllhund tror sig vist ha' funnit det på krogen.
En Philosophe, han tror, att ingen ting kan rugga
Dess nöjes fasta borg: men famnar blott dess skugga.
Hvad är det värdt, så häftigt streta
Att kunna nöjet hitta på?
Man må kring hela verlden leta;
Och lika mycket få ändå.
Vet, mennskja, vet, att nöjet ej är gifvet,
Att bli din lott i detta usla lifvet.

Men samtidigt förklarar han för sina älskade själar att nöjet är som ingenting. Kellgren tolkar sedan själv sin predikan:

J olyckelige älskare, J, på hvilka denna min predikan egentel: syftat; trösten eder därmed att en gång skola edra olyckor ta' ända, om ej förr, då J själfve t'an ända. Ja, det vet jag vist.

Det tredje brevet – i satirens tecken

Kellgren hade haft roligt tillsammans med flickorna på Perno säteri. Men detsamma kan inte sägas om den flicka i Loppis som han var informator för, om man håller sig till vad som kommer fram i det tredje brevet från Loppis den 30 oktober 1770.

Här uttrycker han sig närmast sarkastiskt om made-moiselle Hedvig Christina Sacklén och kallar henne det otidigaste han varit med om. Han har i hennes och systemens närvaro läst upp ett brev från sin vän Clewberg, som hon betecknat som förskräckligt. När Johan Henric då frågat henne om det förskräckliga bestod, hade hon svarat att det inte angick honom. Hon hade ändå frågat vem som hade skrivit brevet men fått ett undvikande svar som liknade hennes eget nyss avgivna: "Från den som skrivit detsamma." Men sedan hade Johan Henric begått en blunder och spillt kaffe på golvet. Han ägnar flera rader åt, att med alla tillgängliga ord och uttryck, för sig själv beklaga det som hänt. Ja, han går så långt att han tycker det hade varit bättre att han hade fått dö:

Hvarföre ändade Ni icke strax mitt olyckliga lif,
som nu endast måste blifa rof för ett frätande Sam-
vete?

Men då får han till yttermera visso höra något från made-moiselle som han trott all grovhet i världen vara otillräcklig att framalstra.

Artig Herre! Fy, hur ni bär Er åt! Att ni kan stå så
och drömma och intet ha ögonen öppna!

Den unge Kellgrens indignation känner inga gränser.
Inom parentes skriver han: Ord värda den mun de
kommo ur.

Nu ber han med all sin språkliga förmåga att made-
moiselle ska förskona honom från sina förebråelser. Så
frågar han sin bror vad denne anser om det som hänt:

Hvad tycker du väl, min Bror? Lyser icke det för-
bannat, när katten blir Cantor, Räfven predikar up-
riktighet och Madem: H. docerar i moralen? Lycke-
liga verld under en så välförtjent Läromästare.

Om fröken Sacklén utbrister han så i ett stycke där hans
satiriska ådra kommer till vältaligt uttryck:

Artighet, quickhet, civilité, höflighet, kommen,
uppresen denna Sedolärrarinnan en stod, en Äre-
stod, som trotsar förgängligheten. Huad mig angår,
håller jag för en oskattbar heder, att få ge Er en
lègere tekning och utkast därtill. Om J låten den fö-
reställa ett Fruentimber, liten till växten, samman-
gjutit af galla och egenkärlek, till hälften af hvarder,
beprydt med de sirligaste pannskrynklor och näs-
knutar, som under det, att det sölar sig i en smutsig
rännsten, förmanar de förbigående till snygghet och
artighet.

Inte undra på att han inleder brevet med en rad från den romerske satirdiktaren Juvenalis (omkring 60–130): "Det är svårt att inte skriva satir." Den sentensen skulle Kellgren så småningom själv visa sig högst värdig och ge många tillämpade prov på.

Det fjärde brevet – i vitterhetens tecken

Brevet den 16 november 1770 från Loppis till vännen och friherren Clewberg, liksom Kellgren senare medlem i Svenska akademien, är av ett annat slag.

Clewberg

Det handlar inte om ungdomliga förälskelser utan om ett mera lärdomsinriktat innehåll, där han smickrar sin vän som han tydligen är imponerad av. Han har inte besvarat ett brev från Clewberg och inte heller från den orden i

vilka båda är medlemmar. Han ber nu på ett ytterst omständligt sätt om tillgift, där han tar en mängd gudomligheter till vittne på att det inte skett av försummelse.

Mait tout beau, messieurs! Bona verba quaeso; rif intet skinnet af gröten. Saturnus, Mars, Sol, Venus, Mercurius, Luna; Cometer, Planeter, Trumpeter och all Himmels här skall vittna med mig, om Du behagar fråga, att detta ej berott på min försummelse.

Angående några böcker som Clewberg har beställt, ställer Kellgren sju frågor formulerade på latin. Han ber vännen att skyndsamt besvara dem. Men som svar på att Clewberg bett honom att väl ta sig till vara för bröllop och ting säger han: *agnosco informationem tuam* (jag har uppfattat din information).

Han säger att Clewberg måste tåla och ursäktas snedra rader, oläsliga ord, stympat sammanhang och obscura meningar från evighet till evighet i de brev han får av honom.

Godt; ondt; förnuftigt, tokigt, klokt, rasande måste alt, sådant som det födes i pennan, flyta ut på papperet. Då jag skrifver något, i synnerhet, som är något vidlöftigt blir jag ofta så förargad, att ej pennan vill följa tanken.

Detta brev har Kellgren skrivit på sängen och det är inte utan våld som han har erhållit tillstånd till detta av Sömn-gudinnan. Hon hade då svurit med tårarna i ögonen att

om hon inte kunde göra något vid honom, skulle hon göra det vid hans brev. I dessa fyra brev är det alltså kärleken, satiren och vitterhet som ger sig till känna, det som Kellgren skulle ägna sitt relativt korta liv åt.

Det sista brevet – i ödmjukhet och stolthet

Det sista brevet som Kellgren skrev strax före sin död är adresserat till vännen greven, generalmajoren och den liberale skriftställaren Georg Adlersparre (1760–1835), som så småningom skulle bli statsråd och landshövding i Skaraborgs län.

Det hade gått tjugofem år, en kort tid med tanke på allt det som diktaren under tiden hade åstadkommit, allt det han personligen hade genomlidit, all den litterära framgång han hade rönt, det ofta hejdlösa erotiska livet, sjukdomen, den som till slut kom ikapp honom.

Bara ett fragment återstår men det är i sig märkligt, en alldeles avklarnad självkaraktäristik präglad av såväl ödmjukhet som värdighet, ett ganska enastående dokument i den svenska litteraturen, som vittnar om en långtgående insikt i det egna jagets verklighet.

Anmärkningsvärt är att få av dem som tecknat bilden av Kellgren har noterat detta utan har förbigått det med relativ tystnad.

Professor Tigerstedt har lagt märke till det: "Det är detta på en gång ödmjuka och stolta medvetande som präglar den berömda självkaraktäristiken i Kellgrens sista brev."

Ett annat undantag är Sven Stolpe, som i sin bok *Svenska folkets litteraturhistoria* (3), Linné, Bellman, Kellgren

(1974), inte endast återger fragmentet i dess helhet utan även kortfattat men pregnant uttrycker sin uppskattning och vördnad med orden: "Det är en ödmjuk, en storartad text."

Adlersparre

Här saknas alla känsloutbrott och alla språkligt invecklade, tonårsmässiga övertoner. Här behövs inga ord-förklaringar. Texten är idag lika begriplig som på 1700-talets slut. Passionen som han stannar vid har denna gång

vitterheten till sitt föremål. Kanske ett uttryck för den latinska sentensen *Ars longa, vita brevis* (konsten är lång, livet kort).

Det var, hade det redan visat sig, en i hög grad besvarad och bevarad kärlek, en sorts förändligad *Eros* som höjt Kellgren till parnassens höjder:

Det var en liten man i vår litterära värld. Hans talanger voro små. Han hade kanhända icke hvad man kallar Snille. Hans flesta skrifter hade liten vidd och vigt. Men han hade en egenskap, kanske i högre grad, än någon annan af sina medbröder: det var et nit, en värma för Svenska Vitterhetens förkofran och heder, som följde honom beständigt genom et plågsamt lif, och som ännu var hans sista passion i den stund han skref dessa rader.

HEDERSSKARABORGARE 2025

KONSTNÄREN JIM AXÉN

Året Hedersskaraborgare är konstnären Jim Axén. Han föddes den 22 februari 1946 i Falköpings stadsförsamling. Han växte sedan upp i Mariestad, där han tog studenten 1965.

Jim utbildade sig på Kungliga Konsthögskolan i Stockholm 1968–1973. Han är verksam inom skulptur, måleri, grafik, foto och digital grafik, och är representerad på bland annat Moderna Museet, Göteborgs konstmuseum, Kalmar Konstmuseum, Norrköpings konstmuseum och Statens konstråd. Han har även grundat bokförlaget Ånyo Röner, som ger ut böcker i form av konstverk.

Jim har en son, gymnasieläraren Albin Axén, med konstnären Elisabeth Lundqvist. Jim Axén är även bror till scenografen Ulf Axén.

Förutom sin konst har Jim Axén gett ut tre konstböcker:

Varia eller Nihilistisk åtrå, 2006

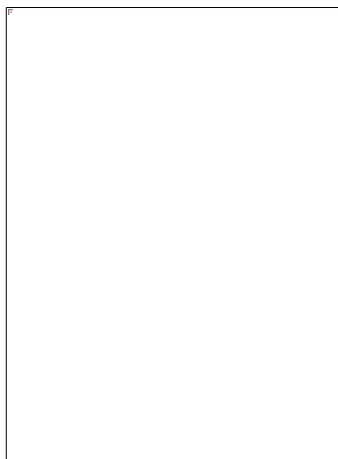
Blundaren blandar och ger, 2017

Ordet belyst: det upplysta ordet. Bilder från allmänningen utanför dig själv, 2021

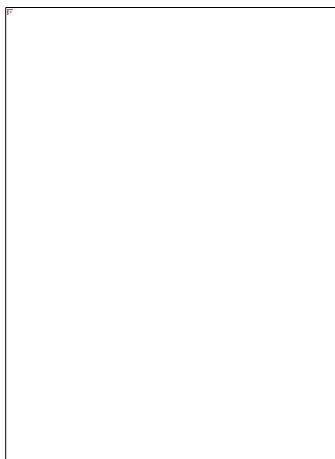
Om Jim Axén skriver Ulf Linde, medlem av Svenska akademien och chef för Thielska galleriet följande:

Jim Axén är en av de mest betydelsefulla konstnärerna i sin generation. Har humor och uppfinningsrikedom. Hans beska egensinne har kommit till fullt uttryck i Varia. Jag har känt honom i många år och alltid häpnat över vad han har gjort, över att han helt struntar i vad "stil" är; vare sig han målar, tecknar eller fotograferar känns den inre kontinuiteten i hans uttryck.

I år har Jim Axén haft en fantastisk utställning av abstrakt konst i Södertälje med bland annat dessa verk:

Hotbild

Rysk rondell

Karl-Erik Tysk